

This is a historical map of the Drenthe region in the Netherlands, showing the area around Groningen and Assen. The map is titled "MIT A.T." and "Dyem". It features various towns and castles, including Groningen, Assen, and Drenthe. The map is drawn in a traditional style with a grid system and a color-coded background.

Juli 2019

Figuur voorblad: Replica in kleur van kaart door Christiaan Grooten uit 1573, uit Berghse Canon, via www.heemkundekringbergh.nl

Inhoudsopgave

1.	Inleiding.....	3
1.1	De Republiek.....	5
2.	Het Rampjaar in de regio Bergh.....	9
3.	Bronbeschrijving en totstandkoming	13
4.	Methode	18
5.	Inkomsten en uitgaven.....	19
5.1	De totale jaarlijkse inkomsten en uitgaven.	19
5.2	Inkomstenverloop en inflatie.....	21
5.3	Afzonderlijke posten van Inkomsten.....	23
5.3.1	Pachtinkomsten.....	25
5.3.2	Pacht en tienden inkomsten	27
5.3.3	Kleinere pachtinkomsten	29
5.3.4	Samenvatting	30
6.	Conclusie	31
7.	Literatuurlijst	33
8.	Bijlagen	35

1. Inleiding

De zeventiende eeuw is een eeuw die bekend staat om de vele oorlogvoering in Europa om macht en religie. De eeuw wordt door historicus Eric Hobsbawm beschreven als 'general crisis'.¹ Deze beschrijving is niet moeilijk te begrijpen als we kijken naar een grootmacht als Frankrijk. Lodewijk XIV (r. 1643-1715) heeft meer dan 60% van zijn regeringsperiode in oorlogsstatus doorgebracht.² De oorlogen hadden in de zeventiende eeuw een groter verwoestend karakter gekregen door nieuwe wapens en grotere legers. De vele oorlogen zorgden in Europa voor hoge belastingen, slechte oogsten bij oorlogvoering op eigen grond, armoede en doden.³ De zeventiende-eeuwse Europese oorlogen zijn al veel onderzocht door historici. Wat de echte impact was van deze oorlogen is echter nog aan debat onderhevig. Door de focus te leggen op de economie van het platteland kunnen we beweren dat oorlogvoering zeker impact had, echter is de mate waarin nog een discussiepunt.

In de discussie rond het thema oorlogvoering op het platteland zijn verschillende visies te onderscheiden. Ten eerste zijn er historici die de zeventiende eeuw als een lange periode van Europese economische problematiek zien door oorlogvoering. Oorlogvoering zou namelijk altijd slecht zijn voor de economie. Hiertegenover staat een groep historici die economische verandering meer zoekt in meer structurele oorzaken dan een oorlog. Hiernaast zijn er nog historici die ook voordelen zien van oorlogvoering, echter is het wel belangrijk dat er bij deze visie wordt gekeken naar een kleinere geografische regio dan bijvoorbeeld 'West-Europa'. Er zijn namelijk vele factoren die meespelen in de ontwikkeling van een economie waardoor oorlogvoering in gebieden anders uit kan pakken. Dit kan volgens anderen zelfs in verschillende perioden anders uitpakken en daarom is het soms zelfs van belang om een korte periode en een klein geografisch gebied te bestuderen om de impact van oorlogvoering op de economie te kunnen bestuderen. Veel verschillende argumenten voor de ontwikkeling van een economie na oorlogvoering zullen worden getoond. Hierbij zal er een duidelijke overgang zijn van een macro naar een microniveau, dit op het gebied van onderzoeksomvang, geografie en tijdsbenadering.

Er zijn dus historici zoals Hobsbawm die de zeventiende eeuw als een algehele crisiseeuw zien voor (West)Europa. Agrarisch historicus Bernard Slicher van Bath beweert bijvoorbeeld dat West-Europa in de periode 1650-1750 een algehele agrarische depressie plaatsvond.⁴ De vele oorlogvoering zou zorgen voor verlaten gronden en lege akkers na perioden van verwoesting op het platteland.⁵ Deze verwoesting zorgde voor problemen: Ten eerste werden landbouwgronden met gewassen vernield,

¹ Eric Hobsbawm, 'The General Crisis of the European Economy in the 17th century', *Past and Present*, 3:5 (1954) 33-53.

² McKay e. a., *A History of Western Society*, (Boston 2014) 475-476.

³ Ibidem.

⁴ Bernard Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850*, (Utrecht 1977) 229.

⁵ Ibidem.; J.C.G.M Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800*. (Assen 1979) 83.

waardoor er op korte termijn hongersnoden ontstonden, die vaak vervolgd werden door epidemieën. Hiernaast stierven plattelanders ten gevolge van de oorlog en ook vluchtten mensen naar de steden uit angst voor de plunderende troepen.⁶ Door de ontvolking op het platteland na oorlogvoering ontstond volgens Bath erosie, waardoor landbouwgrond minder vruchtbaar werd.⁷

Men kan na een korte tijd al deze problemen wel verholpen hebben, denken historici als Michiel Mollat. Mollat ziet de nasleep van een oorlog als iets kortstondigs en ook Bath kun je bij deze visie plaatsen.⁸ Bath is namelijk van mening dat oorlogen een korte crisis kunnen veroorzaken, maar een structurele verandering, zoals in de zeventiende eeuw te zien is, kan niet zonder nader onderzoek met oorlogen in verband worden gebracht. Ook Hobsbawm ziet de zeventiende-eeuwse oorlogen een langdurige groeicrisis veroorzaakte in de landbouw.⁹ Hij ziet dus ook meer een structurele verandering. Jan Bieleman, een agrarisch historicus, wijdt deze groeicrisis vooral aan de geremde bevolkingsgroei in de periode 1600-1700.¹⁰ Hierdoor ontstond er geen groeiende vraag naar graan en andere voedselproducten waardoor er geen innovaties in de landbouw werden doorgevoerd, bovendien was er sprake van inflatie waardoor graan voor verkoop weinig opleverde.¹¹

Al deze oorlogen zouden volgens John S. Goldstein samen een structurele verandering teweeg brengen. Economische groei zou namelijk oorlogvoering mogelijk maken en anderzijds is oorlogvoering ook hetgeen dat economische groei verstoort.¹² Dit fenomeen zou dus in de vroegmoderne tijd economische golfbewegingen veroorzaken. Het is in lijn met Braudel, die de vroegmoderne periode meer ziet als een tijd gebieden aan het herstellen waren van de ene oorlog en tegelijkertijd al de volgende moesten bekostigen.¹³ De constante oorlogvoering zou dus het 'economische dal' van de zeventiende eeuw veroorzaakt hebben aan de hand van de visie van Braudel en Goldstein.

Een kanttekening die geplaatst moet worden bij de visie van Braudel en Goldstein, is dat niet ieder gebied continu bezig was met oorlogvoering. De Republiek kende na de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) een periode waarin er wel sprake was van de Engelse Zeeoorlogen, maar geen oorlog op het land. In de zeventiende eeuw maakte de Republiek juist haar fase van 'De Gouden Eeuw' door.¹⁴ Het is dus belangrijk om niet alleen een lange periode van crisis te benadrukken in de zeventiende

⁶ Leo Adriaenssen, *Staatsvormend geweld, overleven aan frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg 2007) 336.

⁷ Bath, *De agrarische geschiedenis*, 229.

⁸ Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging*, 82-97.

⁹ Eric Hobsbawm, 'The crisis of the 17th century II', *The Past and Present*, 3:6 (1954) 44-65.

¹⁰ Jan Bieleman, *Five centuries of farming, A short history of Dutch agriculture 1500-2000*, (Wageningen 2010) 82-84.

¹¹ J. A. van Houtte, *Economische geschiedenis van de Lage Landen 800-1800* (Haarlem 1977) 200-211.

¹² Joshua S. Goldstein, 'Long Waves in War, Production, Prices and Wages, New Empirical Evidence', *Journal of Conflict Resolution*, 31:4 (1987) 573-600.

¹³ Frederick Krantz en Paul M. Hohenberg, *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, (Québec 1975) 16-18.

¹⁴ Klaas Jansma en Meindert Schroor, *Onze vaderlandse geschiedenis*, (Den Haag 1991) 176-227.

eeuw, maar ook te kijken naar economische voordelen die zich voordeden in de periode. De economische voordelen worden namelijk in deze macroversie erg ondergesneeuwd. Om een helder beeld te krijgen van de impact van oorlogvoering op de economie is het van belang om naar een kleinere regio te kijken, hierbij is voor de Republiek gekozen doordat de Gouden Eeuw plaatsvond in een eeuw waarin de rest van Europa gekenmerkt werd door economische problematiek. Bovendien is de Republiek in het onderzoek naar oorlogvoering in de zeventiende eeuw erg overschaduwd door het onderzoek naar economische problemen bij grootmachten, veroorzaakt door oorlogen als de Dertigjarige oorlog (1618-1648). Het is van belang om de plaats van de Republiek in dit grotere debat te bepalen omdat er nog geen consensus is gevonden in het debat rond de impact van oorlogvoering op de zeventiende-eeuwse Europese economieën.

1.1 De Republiek

Op het niveau van een land als de Republiek is er dus vooral een tweedeling tussen historici die problemen sterk benadrukken en historici die vooral de voordelen van oorlogvoering voor de economie benadrukken. Volgens Leo Adriaenssen is oorlogvoering voor het platteland wel altijd iets slechts. De mate waarin de oorlogvoering invloed had op een plattelandsgemeenschap zou slechts afhangen van de samenwerking tussen de mensen in de dorpen en van dorpen onderling.¹⁵ Plattelanders konden volgens hem zonder steun namelijk niets beginnen tegen afpersing en de verwoesting. De boeren konden zich namelijk slechts overgeven door gebrek aan verdedigingsmogelijkheden. Vluchten was geen optie want dit zou voor boeren die hun bedrijf achterlieten slechts proletarisering betekenen. Handelaren of ambachtslieden konden wel vluchten, maar als de rijkere wegtrokken en de bevolkingsaantallen krompen zorgde dit wederom voor een verpaupering van de regio.¹⁶ Oorlogvoering kon dus een economische achterstand veroorzaken.

Een oorlog kan ook kansen creëren en zo tot stijgende welvaart leiden. Een historicus die ook positieve aspecten van oorlogvoering aanstipt is Henry Kamen. Hij benoemt mogelijkheden als migrantenstromen die voor nieuwe ideeën en mogelijkheden zorgen. Ook aspecten die vaak als negatief worden gezien zoals een kleinere bevolking of stijgende prijzen kunnen voordelen met zich mee brengen zoals innovatie in landbouwtechnieken.¹⁷ Een aspecten als prijsdaling van voedsel kan als rampzalig worden gezien voor de boeren die bijvoorbeeld graan verbouwen, maar dit kan er ook voor zorgen dat de prijs van arbeid daalt.¹⁸ De legering van soldaten kan ook erg belastend zijn voor

¹⁵ Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 419-424.

¹⁶ Ibidem, 336.

¹⁷ Henry Kamen, 'The Economic and Social Consequences of the Thirty Years War', *Past and Present*, 39:1 (1968) 44-61.

¹⁸ Bath, *De agrarische geschiedenis*, 240-241.

een economie en anderzijds kan het ook economische kansen creëren voor mensen die producten kunnen leveren aan soldaten.¹⁹

Het is erg belangrijk om de locatie van de oorlogvoering beter te bekijken voordat er conclusies worden getrokken over het positieve of negatieve effect van oorlogvoering. Goldstein en B. Caplan concluderen dat oorlog met name economische voordelen met zich mee kan brengen als dit zich op buitenlands terrein plaats vindt. Het kan voordelen met zich meebrengen doordat de verwoesting niet op eigen grond plaatsvindt, maar er wel economische concurrenten kunnen worden weggevaagd en overheden investeringen gaan doen.²⁰ Deze aspecten zijn belangrijk in acht te nemen doordat het een mythe zou zijn geworden door de Tweede Wereldoorlog dat oorlogvoering goed is voor economische ontwikkeling.²¹ Locatie is verder belangrijk wegens de afstand tot andere plaatsen, wat bepalend is voor wat er geproduceerd en verkocht kan worden.²² Volgens de wet van Thünen is het namelijk zo dat de isolatie of zelfstandigheid van een landbouweconomie afhangt van de transportkosten. In veel ruraal gebied in de Republiek was er sprake van zelfvoorzienende regio's door hoge transportkosten beweerde de Vries.²³ Dit fenomeen is weer te linken aan oorlogvoering. De impact van oorlogvoering op het platteland is namelijk afhankelijk van de mate waarin de handel werd ontregeld.²⁴ De verklaring voor de invloed van oorlogen op de plaatselijke bevolking ligt hiernaast in economische en culturele verschillen tussen regio's.²⁵ Hierbij zijn natuurlijk de omliggende gebieden, mate van ontwikkeling en demografische ontwikkeling ook van belang. Echter is er hierbij wel verschil tussen verschillende regio's waar zich wel of geen mogelijkheden ontwikkelen en dit hangt af van vele factoren.

Een stelling waar veel (agrarisch) historici het over eens zijn, zoals Mollat, Bath, de Vries, Gutman en Jansen, is dat het erg belangrijk is regio's op zich te bekijken en de problemen en mogelijkheden door oorlogvoering in een klein gebied te bestuderen. Er is geen uniforme visie als het gaat om de invloed van oorlogvoering. Bezetting heeft op iedere regio haar eigen uitwerking en daarom mogen geen conclusies worden getrokken aan de hand van generaliserende visies. Om deze reden zal er niet alleen worden ingezoomd op een land, de Republiek, maar op een regio en een periode.

Onderzoek naar de economie van de zeventiende-eeuwse Republiek gaat vooral over de Tachtigjarige oorlog, gevolgd door de Gouden Eeuw waarin het land een zelfstandig en welvarend

¹⁹ Dolly Verhoeven en Marc Wingens, *Geschiedenis van Gelderland, De canon van het Gelders verleden*, (Zutphen 2010) 53-56.

²⁰ B Caplan, 'How does war shock the economy?', *Journal of International Money and Finance* 21:2 (2002) 145-162.

²¹ Goldstein, 'Long Waves in War', 573-600.

²² Bieleman, *Five centuries of farming*, 26-27.

²³ Jan de Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700* (Londen 1974) 119-174.

²⁴ Myron P. Gutmann, *War and rural life in the early modern low countries* (Assen 1980). 311-313.

²⁵ Ibidem.

gebied werd. Het 'Rampjaar' was een jaar dat wordt gekenmerkt als einde van deze periode waar Nederlanders zo trots op zijn. Het Rampjaar 1672 is vaak het einde van het hoofdstuk 'Gouden Eeuw'. Het jaar wordt gezien als dieptepunt in de Nederlandse geschiedenis.²⁶ Ook Brouwer ziet een abrupt einde van de Gouden Eeuw door te beweren dat de Republiek zo'n harde klap heeft gehad in het Rampjaar dat de economie hier nooit geheel van is hersteld.²⁷ Toch benoemde J. A. van Houtte hierin tegen in zijn werk 'Economische geschiedenis van de Lage Landen' het Rampjaar niet eens als kantelpunt, hij beschrijft slechts een langere periode. Luc Panthuyzen benadrukt, in zijn boek over het Rampjaar, dat het niet slechts één jaar omvatte maar een aantal jaren van problematiek.²⁸ Het blijft dus een discussiepunt of het Rampjaar een abrupt einde maakte aan de welvaart in de Republiek door het effect van oorlogvoering of dat hier sprake is van een langere neergaande trend.

Om dit te bepalen zal er een specifiek gebied moeten worden bekeken, zodat er met allerlei economische factoren rekening gehouden kan worden. Onderzoek in het Rampjaar gaat echter met name over 'Holland' en de 'grote namen', zoals de gebroeders de Witt. De economische gevolgen van het Rampjaar in het Oosten van de Republiek is hierin erg achterwege gebleven.

A. H. Wertheim-Gijse Weenink beweerde in 1975 dat wanneer het jaar 1672 door de Republiek der Verenigde Nederlanden als 'Rampjaar' wordt beschouwd, dit voor de provincies Gelderland, Utrecht en Overijssel wel als dubbel Rampjaar zou mogen gelden. Dit doordat deze gewesten van een tweejarige bezetting mochten 'genieten'.²⁹ Ook bestond er verschil in deze drie provincies tussen het platteland en de steden en ook tussen kleinere gebieden onderling. Zo waren er plattelandsregio's die sterk te maken hadden met krimp in inwonertal door de oorlogvoering, en plattelandsregio's die juist groeiden.³⁰ Er was namelijk in het Rampjaar sprake van een migratiestroom naar de gebieden die niet waren ingenomen.³¹ Hiernaast bestond er nog een verschil tussen regio's die zich toch probeerden te verdedigen, zoals Nijmegen. Zij moesten het later ook vergelden door hoge belastingen in geld en in natura, afkoopsommen voor plundering en roof, en verplichting voor het inkwartiering van het krijgsvolk (voorzien in voedsel, kleding etc.). Regio's die minder weerstand hadden geboden kregen net zo goed met uitbuiting te maken, maar wel minder.³²

Als we nog verder gaan inzoomen op een regio die interessant is, maar weinig is onderzocht in deze context kijken we naar het graafschap Bergh. Dat bestond uit de kleine stad 's-Heerenbergh en de omliggende kleine dorpen. Dit graafschap is interessant doordat het is gelegen in het Oosten van

²⁶ Poelhekke e.a., *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 211-231.

²⁷ Judith Brouwer, *Levenstekens, gekaapte brieven uit het Rampjaar 1672* (Hilversum 2014) 283-290.

²⁸ Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672: hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte*, (Amsterdam 2011) 13.

²⁹ Poelhekke, *Geschiedenis van Gelderland*, 211-231.

³⁰ J. A. van Houtte, *Economische geschiedenis van de Lage Landen 800-1800* (Haarlem 1977). 192.

³¹ Bas van Leeuwen, Jan Luiten van Zanden en Peter Foldvari, 'The Contribution of Migration to Economic Development in Holland 1570-1800', *De Economist* 161:1 (2012).

³² Poelhekke, *Geschiedenis van Gelderland*, 218-221.

Gelderland, op de landsgrens met Duitsland waar het weinig aandacht kreeg van de stadhouders in Holland. Hiernaast bevond het gebied zich op de grens tussen het Nederlandse Aartsbisdom Utrecht en de Duitse, en aan de Republiek vijandige bisdommen Keulen en Münster.³³ Het graafschap ligt overigens vlak bij de plaats waar het Rampjaar voor de Republiek begon, namelijk vlakbij het tolhuis in Lobith, waar de Fransen de Rijn overstaken. Het gebied is tot slot uiterst interessant omdat er in de periode van de Franse bezetting een machtsstrijd plaats vond in het graafschap. De macht ging namelijk over van gravin Madeleine de Cusance naar haar zoon graaf Oswald III in 1674, vlak na het Rampjaar, en hier kwam een ander economisch beleid bij kijken.³⁴ De impact van het Rampjaar of dit nieuwe economische beleid van de graaf is echter nog nooit systematisch onderzocht, en vooral omschreven aan de hand van subjectieve bronnen. Van Dalen omschrijft bijvoorbeeld de 'armoede en misère' aan de hand van een uitspraak van de Zeddamse pastoor.³⁵ De impact van oorlogvoering op de economie en de gewone bevolking in het graafschap is echter wel belangrijk om de samenleving te begrijpen.³⁶ Dit maakt het onderzoek niet alleen relevant voor het onderzoek naar de impact van oorlogvoering op zeventiende-eeuwse economieën maar ook voor het onderzoek naar het functioneren van het graafschap.

Er is gekozen voor de periode 1662-1682, tien jaar voor en tien jaar na het Rampjaar. Uit deze periode is gebruik gemaakt van de jaarlijkse inkomsten en uitgaven, weergegeven in jaarrekeningen. Eerst zal er worden gekeken naar het verrichte onderzoek naar het Rampjaar in de regio. Hierna zal beschreven worden wat de machtsstrijd en het veranderde economische beleid in de periode in Bergh inhield. Vervolgens is er aandacht voor het gebruikte bronmateriaal, de gebruikte methode en de verkregen resultaten aan de hand hiervan. Ten slotte zal er in de conclusie een samenvatting van dit werk volgen die antwoord geeft op de volgende onderzoeksvraag: Wat was de economische impact van het Rampjaar, en hoe is dit terug te zien in de jaarrekeningen van graafschap Bergh in de periode 1662-1682?

³³ Dolly Verhoeven e.a., *Gelderland Grensland, 2000 jaar verdeeld en verbonden*, (Nijmegen 2016) 37.

³⁴ A.P. van Schilfgaarde, *Het Huis Bergh* (Maastricht 1950) 269-273.

³⁵ A. G. van Dalen, *Bergh, Heren, Land en Volk*, (Nijmegen 1979) 220.

³⁶ Gutman, *War and rural life*, 3-8.

2. Het Rampjaar in de regio Bergh

Bij de aanvang van het Rampjaar had de Republiek twee grootmachten als vijand. De een, Frankrijk, had het grootste en modernste leger van Europa.³⁷ De ander, Engeland, had de grootste vloot van Europa.³⁸ De twee grootmachten werden bijgestaan door de aartsbisschop-keurvorst van Keulen en de bisschop Munster. Onder de oorlogsdreiging werd de 20-jarige Willem III benoemd als bevelhebber van het leger.³⁹ Kort hierna kwam het leger van de Zonnekoning, met 120.000 man richting de Republiek. Willem moest hier weerstand tegen bieden met een klein leger en vestingen met slecht onderhoud.⁴⁰ Nadat de Fransen op 2 juni de eerste steden innamen in de zuidelijke gewesten hadden zij 7 juni Emmerik, net buiten Bergh, ingenomen en volgde 's-Heerenbergh zonder slag of stoot. Op 9 juni levert Doetinchem nog tegenslag maar ook deze stad moet binnen een dag zich overgeven en dan is de hele regio al in handen van de Fransen. De IJssel linie bleek niet te verdedigen en Willem besloot zich terug te trekken om zijn verdediging te richten op Holland, terwijl de bisschoppen doortrokken naar de Achterhoek en het noorden namen de Fransen de rest van Gelderland in.⁴¹

Een periode van bezetting volgde en pas vanaf 1673 verbeterde de hele situatie nadat de Republiek steun kreeg van Spanje en Oostenrijk.⁴² In het voorjaar van 1674 vertrokken de Fransen weer, nadat zij ingekwartierd hadden gezeten in de huizen van de mensen en hen hadden uitgebuit door ze steeds voedsel en brandhout aan te laten leveren.⁴³ Bij aftocht van de troepen, vond er wel veel plundering, afpersing en vernieling plaats. Volgens de historicus Poelhekke zou het Gelderse volk totaal verarmd zijn toen de vijand al plunderend weer vertrok.⁴⁴ Jac Geurts benadrukt vooral de uitmergeling van burgers door belastingen en afpersing, die voor armoede zouden hebben gezorgd. Hiernaast waren er problemen met voedsel door vertrapte akkers en verdwenen vee.⁴⁵

Na al deze uitspraken over de enorme impact bestaat er toch twijfel over de werkelijke impact van het Rampjaar in de regio om een aantal redenen. Ten eerste mochten mensen hun bestuurlijke autonomie behouden. Hiernaast is er van voorgaande periodes, zoals in de Tachtigjarige oorlog, aangetoond dat er veel mensen waren die profiteerden van de oorlog. In kleine steden, zoals Doesburg (dicht bij het graafschap Bergh gelegen) was er volgens Ronald de Graaf sprake van toegenomen werkgelegenheid, iets dat in deze omgeving haar invloed kon hebben.⁴⁶ Ook de verkoop van wapens,

³⁷ J. Whitney Hall, *De Wereldgeschiedenis, Het tijdperk van de ontdekkingen*, (Amsterdam 1993) 342-350.

³⁸ J.C.H. Blom en E. Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden*, (Baarn 2007) 156.

³⁹ Ibidem, 156-162.

⁴⁰ Verhoeven en Wingens, *Geschiedenis van Gelderland*, 69-72.

⁴¹ Poelhekke e.a., *Geschiedenis van Gelderland*, 215.

⁴² Ibidem, 223.

⁴³ Van Dalen, *Bergh*, 190.

⁴⁴ Poelhekke e.a., *Geschiedenis van Gelderland*, 223.

⁴⁵ Verhoeven en Wingens, *Geschiedenis van Gelderland*, 70.

⁴⁶ Verhoeven en Wingens, *Geschiedenis van Gelderland*, 55.

voedsel voor soldaten, of de handel van dergelijke oorlogsmaterialen kon zorgen voor een positieve economische impuls in gebieden. Echter ging dit in zijn algemeenheid niet op voor Gelderland, volgens De Graaf. Gelderland had namelijk geen grote wapenindustrie of voedselproductie voor verkoop aan soldaten.⁴⁷ In het graafschap waren vooral kleine boeren te vinden en men was wegens hoge transportkosten aangewezen op nabijgelegen markten in regionale steden als Doetinchem, 's-Heerenbergh en Emmerik.⁴⁸ Men kende hier niet de economische voorspoed zoals Holland in deze Gouden Eeuw.⁴⁹ De voordelen zouden volgens Adriaens slechts voor de Hollandse en Zeeuwse kooplieden uit de steden zijn.⁵⁰ Toch is het belangrijk niet uit te gaan van een generaliserende conclusie. Door de (internationale) oorlogen in heel West-Europa in de tweede helft van de zeventiende eeuw werd de import van tarwe en rogge uit het Oostzeegebied bemoeilijkt en dit dreef de marktprijzen omhoog. Hierdoor konden vooral de graanboeren profiteren maar hierdoor werden ook de pachtdaaiers van de rosmolens verhoogd.⁵¹ In hoeverre het Rampjaar negatief uitpakte voor de economische toestand van het graafschap blijft hierdoor twijfelachtig.

Een andere reden waarom de impact van het Rampjaar niet extreem hoeft te zijn geweest is religie. Volgens sommige historici was de invasie een poging van de vier katholieke vorsten om de Republiek weer katholiek te maken.⁵² Andere historici zien dit slechts als een bijkomstige reden naast de pure machtspolitiek die de drijfveer zou zijn, maar toch zou het invloed kunnen hebben op het verloop van het Rampjaar in het overwegend katholieke graafschap Bergh. Door haar geografische ligging en haar bestuurders was het overwegend katholiek gebleven terwijl katholieke gebruiken verboden waren in Gelderland.⁵³ Maar in Bergh maakten de, zelf katholieke, graven niet zo'n haast met de doorvoering van het verbod op 'Paapse aspecten'.⁵⁴ Vanaf de 17^e eeuw beschouwde de katholieke kerk de Republiek als missiegebied en probeerde van buiten de grenzen invloed uit te oefenen op het geestelijk leven in de Republiek. Er waren allerlei 'illegale' mogelijkheden om een mis bij te wonen, dit werd vaak gedaan bij een kasteel in de buurt.⁵⁵ Deze mogelijkheden werden ondersteund vanuit de Kleefse enclaves (die staatkundig niet onder de Republiek vielen en hierdoor geloofsvrijheid kenden⁵⁶) en andere Duitse gebieden vlakbij. Toen geheel Gelderland werd veroverd in 1672 werden de rechten van rooms-katholieken hersteld en overal werden de protestanten verjaagd

⁴⁷ Ibidem, 53-56.

⁴⁸ Dalen, *Bergh*, 226.

⁴⁹ Ibidem, 188.

⁵⁰ Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 419-424.

⁵¹ Dalen, *Bergh*, 226.

⁵² Poelhekke e.a., *Geschiedenis van Gelderland*, 212.

⁵³ Verhoeven en Wogens, *Geschiedenis van Gelderland*, 59.

⁵⁴ Oudheidkundige Vereniging Didam, *Kerkenboek Didam, geloven rond de Diemse toren, duizend jaar kerkgeschiedenis* (Nijmegen 2000) 43.

⁵⁵ Verhoeven en Wogens, *Geschiedenis van Gelderland*, 60.

⁵⁶ Ibidem, 109.

uit de dorpskerken.⁵⁷ Dit was in veel plaatsen reden voor strijd maar in het overwegend katholieke Bergh natuurlijk veel minder en dit is belangrijk om te onthouden. Dit had ook zeker invloed op de financiële steun vanuit de graven in de periode erna aan katholieken.⁵⁸

Het kan waarschijnlijk zijn dat een zelfvoorzienende economie in het Oosten van het district Zutphen weinig last zal hebben gehad van de algemene ingezakte handel in de Republiek. Aan de hand van de wet van Thünen beweert Bieleman namelijk dat de transportkosten van graan even hoog waren voor twee hele verschillende afstanden. Bijvoorbeeld, als men graan vanuit het Oosten van district Zutphen (waar Bergh ligt) naar grote marktplaatsen in de buurt als Deventer of Zutphen moest brengen om vanaf daar naar Amsterdam te vervoeren, was men evenveel geld kwijt als wanneer men graan uit het Oostzeegebied naar Amsterdam liet komen.⁵⁹ Wel gingen de Fransen hogere tol eisen op de nabijgelegen Rijn⁶⁰ en werden er bij de strijd in het gebied veel bruggen en ponden vernield, wat niet bevorderlijk werkte voor de tolopbrengst en de handel.⁶¹ Hierdoor is het lastig om zonder verder onderzoek hier een uitspraak over te doen.

Wat ook nog van invloed kan zijn geweest op de impact van het Rampjaar, is de houding van gravin Madeleine. Zoals al eerder gezegd, de gebieden die zich hevig verzette werden strenger gestraft door de Fransen. Bergh had zich tamelijk makkelijk overgegeven en dit kan voor voordelen hebben gezorgd. Bovendien is door onderzoek van Gutman gebleken dat er in de periode 1620-1750 een ontwikkeling plaats vond op het gebied van oorlogvoering in rurale gebieden.⁶² Er werd in de zeventiende eeuw langzaam een nieuw systeem gebruikt waarbij de lasten evenrediger werden verdeeld onder de zetting bevolking.⁶³ Gezien de periode kunnen we aannemen dat het Rampjaar zich nog in een transitiefase bevond. Gravin Madeleine zat met de Franse (geld) eis waaraan zij moest voldoen en probeerde de bevolking wel naar evenredigheid te belasten. Uit een passage in de minutenboeken van de graven van den Bergh, uit het jaar 1673, is dit namelijk gebleken. Haar landrost krijgt namelijk de opdracht rekening te houden met de armeren.⁶⁴ We kunnen er dus van uit gaan dat de stelling van Gutman representatief is voor de regio.⁶⁵

⁵⁷ Poelhekke, *Geschiedenis van Gelderland*, 364-368.

⁵⁸ Oudheidkundige Vereniging Didam, *Kerkenboek*, 30.

⁵⁹ Bieleman, *Five centuries of farming*, 26-27.

⁶⁰ J. W. van Petersen, *Reizen is tol betalen*, (Zutphen 2002) 130.

⁶¹ Ibidem, 170.

⁶² De bevoorrading van soldaten in bezet gebied, op doortocht of gedurende een veldslag veranderde. In de zestiende eeuw moesten de bezette gebieden, waar de soldaten gelegerd waren zorgen voor voeding, kleding en huisvesting van soldaten. Toen de legers in de zeventiende eeuw enorm waren gegroeid was dit oude systeem niet meer functioneel.

⁶³ Gutman, *War and rural life*, 311-313.

⁶⁴ Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 1178 f1 recto.

⁶⁵ Ibidem, 3-8.

Ten slotte is er nog een feit dat van noemenswaardig belang is. Graaf Oswald III begon namelijk al in 1675, vlak na het vertrek der Fransen, met een dure verbouwing.⁶⁶ Dit is erg in strijd met de visie dat het gebied enorm verarmd was na het Rampjaar. Graaf Oswald III had namelijk in 1674 de macht van zijn moeder, gravin Madeleine de Cusance, over. Oswald hield er een ander economisch beleid op na volgens Schlifgaarde door veel geld uit te geven aan vele hofmuzikanten, tuinmannen en andere bedienden.⁶⁷ Rentmeester Henrick Cluith werd vervangen door Johan Caspar zum Kley en Ondanks zijn schulden gaf Oswald nog steeds veel geld uit in de periode. Er vonden verbouwingen plaats om het slot meer vertoon van status te geven.⁶⁸ Bij het overlijden van de graaf had het graafschap een schuld van het grafelijk huis van maar liefst 697.000 gulden.⁶⁹ De blijft echter of de bevolking heeft geleden onder dit extreme spenderen van de graaf vlak na het Rampjaar en daarom zal er in het volgende hoofdstuk worden ingegaan op het bronmateriaal.

⁶⁶ Schlifgaarde, *Het Huis Bergh*, 92-102.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Chris Ruikes, *Het oude kasteel herleefde 1912-2012*, (Borken 2012) 14.

⁶⁹ Schlifgaarde, *Het Huis Bergh*, 273.

3. Bronbeschrijving en totstandkoming

Er bestond een scherpe scheiding tussen de werkzaamheden van de ambtenaren in dienst van de graaf van den Bergh. Zo was er een splitsing tussen bestuurs- en beheersfuncties, een scheiding die ook in het archief nu is aangehouden.⁷⁰ Het bestuur was in handen van de landdrost, en voor deze en andere bestuursfuncties werden leden van de adel in het land van den Bergh aangewezen die zetelden op het stadhuis tegenover het kasteel.⁷¹ De landdrost was de plaatsvervanger van de graaf en nam ook criminele zaken op zich.⁷² Hij bemoeide zich verder met de 'afhoring' van de rekeningen en met het dagelijkse bestuur. Het dagelijkse bestuur voerde hij uit samen met de jonkers, de bewoners van de adellijke havezaten in het graafschap.

Het beheer werd uitgevoerd door de landrentmeester, hij hield zich bezig met de inkomsten uit pacht, tienden, tolopbrengsten en dergelijke inkomsten van Bergh en Didam en de daarop betrekking hebbende uitgaven.⁷³ Dit zijn dus de posten die in de gebruikte bronnen voorkomen. De pachtsommen waren de grootste hap uit het jaarlijkse budget van de boeren. Vooral bij de kleine, zelfvoorzienende boeren die het meeste voorkwamen.⁷⁴ In de loop van de 17^e eeuw liepen de pachtsommen geleidelijk aan op.⁷⁵ Veel pacht verliep via pachtcontracten van enkele jaren en als de jaren van pachtcontracten verstreken waren bij grote landpachters dan werden de gronden niet in het geheel maar in delen in de publieke verpachting gebracht. Er was namelijk veel vraag naar stukken land en de boer die zijn grond wilde behouden moest dan wel de hoogste prijs bieden.⁷⁶ Als de bevolking afnam kon deze vraag natuurlijk dalen waardoor ook de prijs af nam.

Het rentmeesterschap was vaker in handen van een familie en ging over van vader op (schoon) zoon of op weduwen. In de onderzoeksperiode komen er verschillende rentmeesters voor zoals Henrick Cluith vanaf 1657 tot 1673. In deze periode werd hij wel één jaar (1670) vervangen door Leonaert de Raet, rentmeester in de heerlijkheden Gendringen en Etten.⁷⁷ Vanaf 1673 nam Caspar Maurits zum Kley het rentmeesterschap over. Kley werd in 1689 vervangen door zijn weduwe en in 1703 door zijn zoon die dit bleef doen tot 1748.⁷⁸ De lange dienstperioden laten dus zien dat het rentmeesterschap een beroep was dat men een lange tijd uitvoerde, dit zorgt voor continuïteit in het produceren van de bron wat voor betrouwbaarheid zorgt.

⁷⁰ Paul van Schlifgaarde, *Het archief van het Huis Bergh*, (1932).

⁷¹ Schlifgaarde, *Het Huis Bergh*, 22-30.

⁷² Ibidem.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Dalen, *Bergh*, 185.

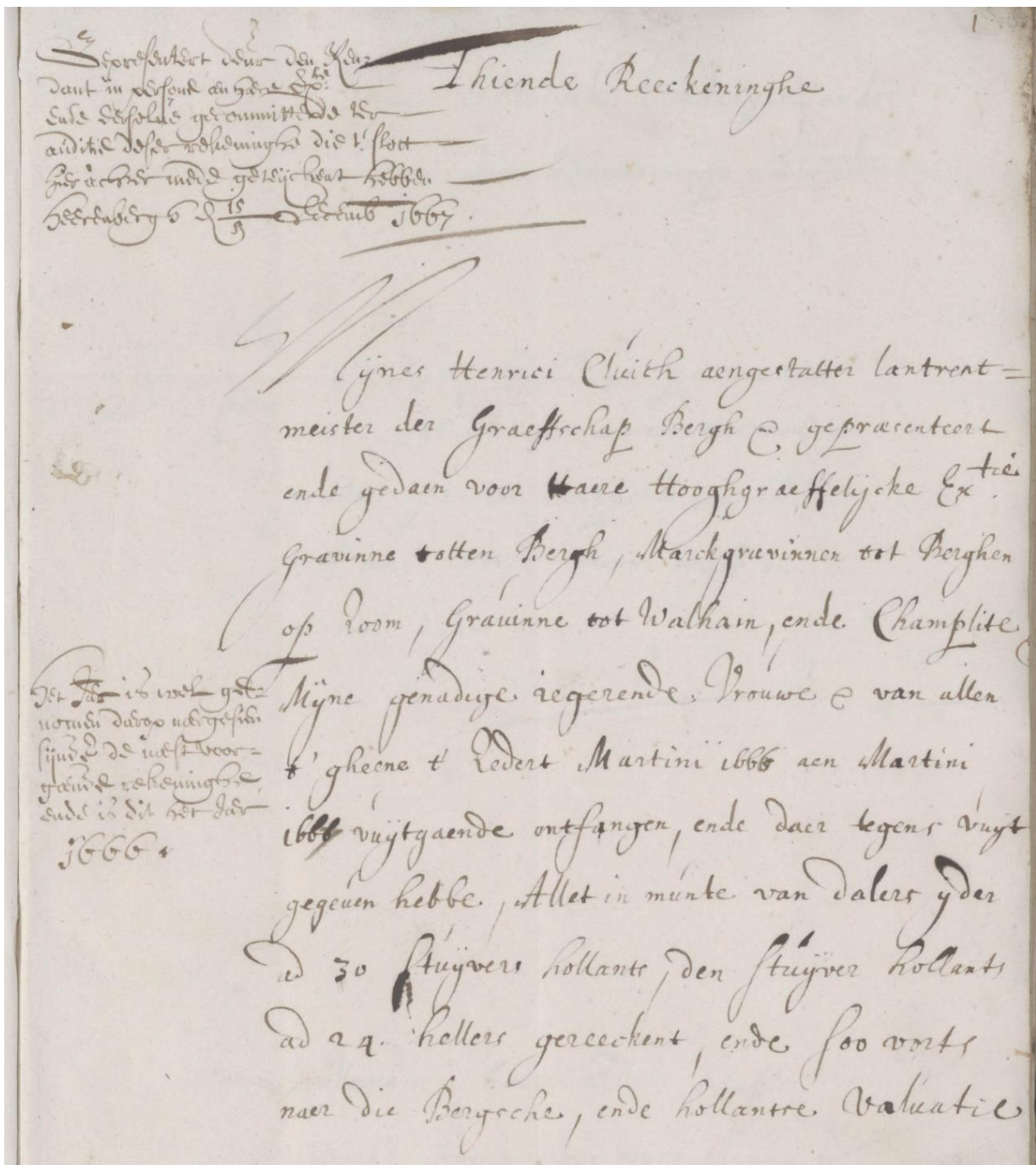
⁷⁵ Ibidem, 183.

⁷⁶ Ibidem, 184.

⁷⁷ Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2260, folio 2.

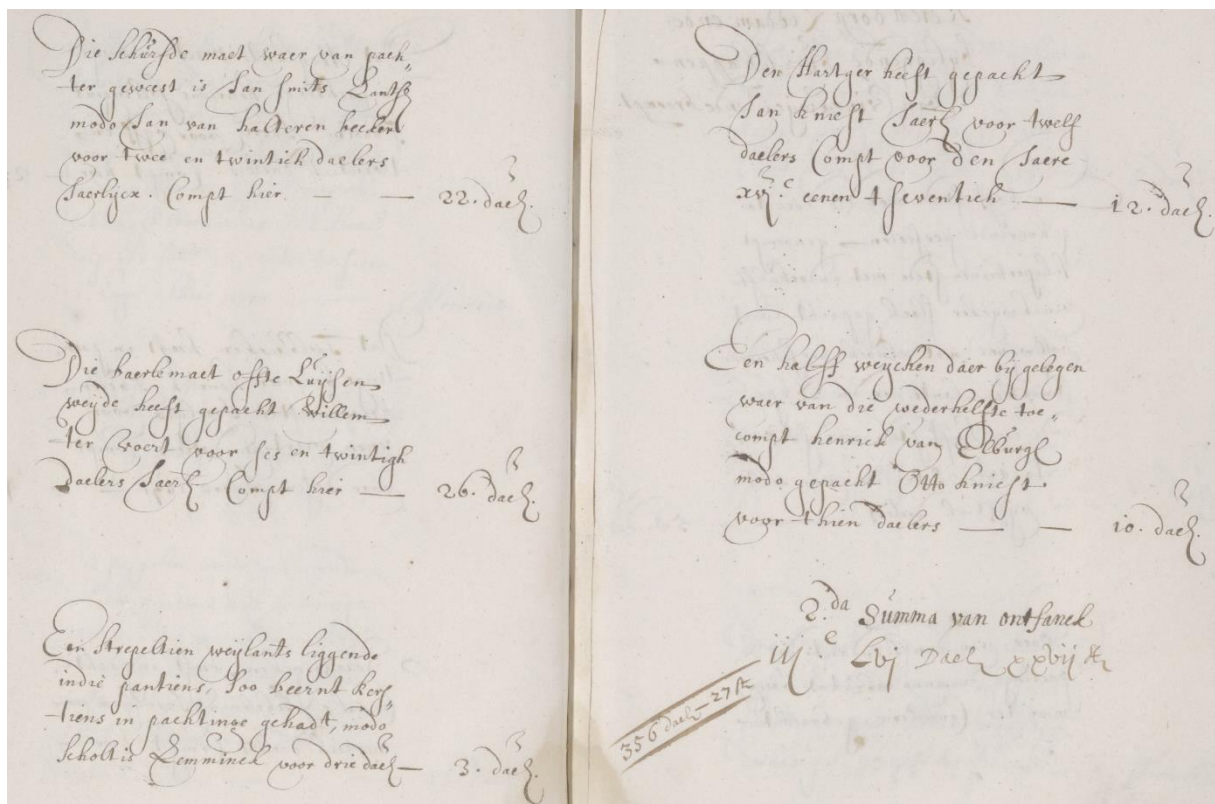
⁷⁸ Schlifgaarde, *Het archief*.

Een ander aspect dat voor betrouwbaarheid zorgt, is een vaste structuur waarmee de jaarboeken zijn geordend waardoor fouten worden voorkomen. Ieder jaar begint het jaarboek met de naam van de landrentmeester en de naam van de graaf met al zijn titels (bij Madeleine is dit gravin van Bergh, Boxmeer, Walhain en Champlite, bij Oswald vervielen deze laatste twee). Hierna volgt de datum, deze loopt van bijvoorbeeld van 'Martini 1674' tot 'Martini 1675' (Sint Maarten is een feestdag op 11 november), vervolgens wordt er aangegeven dat het gaat om de inkomsten en uitgaven die zijn weergegeven in Hollandse daelders, stuivers en hellers. Hierbij is 1 daelder 30 stuivers, en 1 stuiver 24 heller (zie afbeelding 2).

Afbeelding 1: Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2265, fol. 2

Vervolgens worden de pachtopbrengsten en tienden opbrengsten weergegeven waarbij men vlakbij het kasteel begint in Stockum, en eindigt in Didam. De dorpen en gehuchten en ook de hierbij behorende huizen worden steeds in dezelfde volgorde vermeld, vaak met een omschrijving of naam van het gepachte stuk en de naam van degene die het pacht. De pachtafspraken zijn hierbij zelden vermeld. Vervolgens worden de opbrengsten van het houtverkoop, tol en molenpacht weergegeven en hierna gaat men over op de uitgaven. Ieder jaarboek sluit af met de weergaven van totalen van uitgaven en inkomsten. Tussendoor worden de opbrengsten per onderdeel opgeteld met een 'Summa van ontfaank', dit is steeds geschreven in een ander handschrift waaruit we kunnen afleiden dat dit door een ander is gecontroleerd waardoor het minder gevoelig is voor fraude (zie afbeelding 3). Bovendien is de optelling ook weergegeven in Romeinse cijfers. Op de laatste pagina zie je steeds een 'afhoring': de totale inkomsten, uitgaven en het verschil hiertussen wordt getoond met de openstaande bedragen uit voorgaande jaren. Vervolgens wordt het boek getekend door de graaf of gravin.

Afbeelding 2: Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2261, fol. 28

Deze vaste structuur werd mogelijk gemaakt doordat de rentmeester eerst alle pacht verzamelde op losse papieren en dit later overnam in een groter boek. Zo zijn er nog bijlagen beschikbaar van de rentmeester (die zijn niet ieder jaar even compleet) maar hierbij is nog terug te zien hoeveel er nu in een week werd uitgegeven op het kasteel. Hierbij staan posten die vaak voorkomen zoals eieren, maar ook een schaar is hierbij terug te zien. De bijlagen zijn hier verder

achterwege gelaten. Het is namelijk erg lastig om aan de hand van bronnen die niet consistent zijn een kwantitatief onderzoek te doen.⁷⁹ Wel laat dit iets zien over de nauwkeurigheid waarmee de bronnen tot stand zijn gekomen.

Wat wel problematisch is bij het gebruik van de jaarboeken is het vaker voorkomen van posten waarbij geen waarde wordt weergegeven. Het is af en toe mogelijk bepaalde onderdelen te achterhalen in een rekening.⁸⁰ Als er bijvoorbeeld is weergegeven dat de pacht is afgehandeld met geleverde goederen of diensten is dit niet te achterhalen. Bovendien werd pacht vaker betaald in natura doordat het voor de pachter en de verpachter voordelen meebracht aangezien handelaren, transportkosten en dergelijken zo werden vermeden.⁸¹ Het is overigens twijfelachtig of de levering in natura voordelen bood voor de pachter in tijden van schaarste wanneer dit slechts een alternatief was voor de marktverkoop. Bij de rekeningen wordt dit dan echter wel vermeld als er betaald werd met goederen. De rekeningen waren overigens ook een soort van geheugensteun voor afspraken, en een begroting voor het volgende jaar. Veel posten worden daarom ook aangeduid met 'memoire' als er bijvoorbeeld geen opbrengsten waren in geld maar men wel een stuk land of een afspraak wilde weergeven in het jaarboek.⁸² Er zijn ook bepaalde opbrengsten die niet in geldwaarden zijn weergegeven, zo is er jaarlijks een betaling van 20 hoenderen deze staan dan niet weergegeven bij de totale opbrengsten maar ze zijn wel een vaste jaarlijkse post.

Soms worden er in het boek ook andere munten weergegeven, vooral als het gaat om oudere afspraken waar dan ook naar verwezen wordt. Deze worden dan wel omgerekend naar de gebruikte munteenheid in het boek. In het verleden werden munten vaak gewaardeerd op oude officiële waarden om grote fluctuaties in geldwaarde te voorkomen.⁸³ De oude rekenmunt werd dan gewoon een rekeneenheid, onderscheiden van de werkelijke waarde van de in omloop zijnde munten. De originele daelders uit het boek zijn voor het gemak omgerekend naar guldens (hierbij is uit gegaan van de waarde: 1 daelder bestaat uit 30 stuivers, 1 gulden bestaat uit 20 stuivers).⁸⁴

Doordat de jaarboeken wel consistent zijn, is hier wel een mogelijkheid om economische ontwikkeling te meten op een kwantitatieve manier. Dit maakt rekeningen tot grote betekenis van het onderzoek naar de economische en sociale toestanden in het verleden al is er nog veel ruimte voor onderzoek aan de hand van landpachtprijzen.⁸⁵ Landpachtprijzen geven namelijk een goede weergave van de rentabiliteit van de landbouw en de inflatie, waar de opbrengst van tienden een goede

⁷⁹ Laura Sangha en Jonathan Willis, *Understanding early modern primary sources*, (New York 2016) 224.

⁸⁰ D.E.H de Boer, J. W. Marsilje en J. G. Smit, *Vander Rekeninghe*, (Zutphen 1998) 97.

⁸¹ Ibidem, 107.

⁸² D.E.H de Boer, J. W. Marsilje en J. G. Smit, *Vander Rekeninghe*, (Zutphen 1998) 134.

⁸³ Van Houtte, *Economische geschiedenis*, 254.

⁸⁴ H. Enno van Gelder, *De Nederlandse munten* (Utrecht 1965).

⁸⁵ De Boer, *Vander Rekeninghe*, 73.

weergave is van de landbouwproductiviteit.⁸⁶ Landbouwcrisissen zouden volgens Kooijmans en Jonker laten zien dat pachters vaker voordeel krijgen van de landheer in moeilijke tijden, om herstel mogelijk te maken.⁸⁷ Een verlaagde opbrengst door kortingen zou dus economische fluctuatie kunnen laten zien.

⁸⁶ Ibidem. 144.

⁸⁷ Tim Kooijmans en Joost Jonker, 'Chained tot he Manor?', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geografie* 12:4 (2015), 89-115.

4. Methode

De jaarrekeningen die zijn gebruikt komen uit de jaren 1662 tot 1682. De inventarisnummers uit het oud archief Huis Bergh die hiervoor zijn gebruikt zijn 2252 tot 2263 en 2282 tot 2289. Uit deze jaren zijn de 'summa van ontfanck' (die steeds ook genummerd zijn) overgenomen uit het boek. Doordat deze genummerd zijn is er een extra controle dat er geen posten worden overgeslagen bovendien zijn de bedragen bij de 'summa van ontfanck' weergegeven in Romeinse cijfers en in ons decimale stelsel waardoor er ook steeds een extra controle is op overneemfouten. Bovendien blijven deze posten grotendeels in alle jaren hetzelfde. Uitzonderingen zullen later worden uitgelegd. Deze inkomsten zijn opgeteld en gelijkgesteld aan de totale ontvangsten als controleberekening. Dit is ook met de uitgaven en de afhoring gedaan. De inventarisnummers 2260 en 2263 hadden wel steeds de benaming 'summa van ontfanck' maar deze is niet door een ander persoon opgeteld. Ook zijn deze rekeningen niet afgehoord. Deze gehele rekeningen (met alleen al zeshonderd inkomstenposten) zijn dus ingevoerd in Excel om alsnog de juiste resultaten te krijgen voor deze jaren. Hier was echter geen controleberekening mogelijk maar de berekeningen zijn wel van dezelfde posten als in andere jaren. Doordat deze jaarboeken geheel zijn overgenomen is het wel mogelijk om gedetailleerder aspecten van de jaarboeken te bekijken.

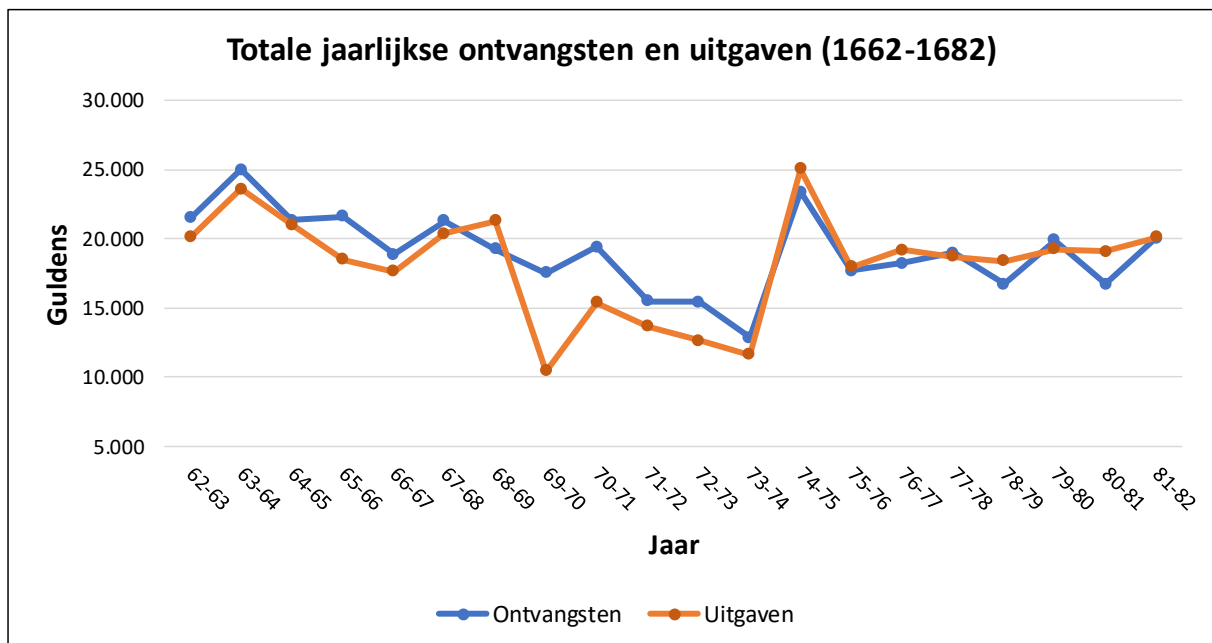
De verkregen inkomsten en uitgaven in daelders zijn omgerekend naar guldens om deze uitgebreid te kunnen analyseren op verschillende niveaus. Eerst zal er worden ingegaan op de totale inkomsten en uitgaven. Iedere afzonderlijke post zal vervolgens worden omschreven en uitgelegd in het volgende hoofdstuk, met hierbij het bijbehorende verloop door de jaren heen.

5. Inkomsten en uitgaven

De inkomsten en uitgaven in de periode rond het Rampjaar (1662-1682), zijn zoals eerder beschreven in het hoofdstuk 'Methode' verwerkt in Exel. Deze zullen nu eerst worden weergegeven op niveau van de totale inkomsten en uitgaven per jaar. Hierna zullen de inkomsten worden vergeleken met het de inflatie en vervolgens zal er verder worden ingezoomd op afzonderlijke inkomsten en uitgavenposten. De tabellen waar de grafieken op gebaseerd zijn, zijn weergegeven in de bijlagen. De jaren die worden weergegeven zijn allen in de zeventiende eeuw.

5.1 De totale jaarlijkse inkomsten en uitgaven.

In figuur 1 zijn de totale jaarlijkse inkomsten en uitgaven weergegeven, omgerekend naar guldens. Hierbij is te zien dat de jaarlijkse inkomsten en uitgaven al sterk beginnen te dalen vanaf het jaar 1663/1664. Tussen het jaar 1670/1671 en 1671/1672 was de daling in inkomsten het grootste uit de gehele periode (namelijk 3.900 guldens). Aan de hand van deze dalende lijn zou je kunnen beweren dat er rondom het Rampjaar inderdaad een daling was van de inkomsten. Ondanks dat de daling in inkomsten het grootste was in de periode van bezetting, is het belangrijk te zien dat het een langere periode was waarin de inkomsten daalden. Deze daling wordt namelijk voortgezet tot het jaar 1673/1674, hierna liggen de inkomsten en uitgaven weer op een hoger niveau. Dit zou verklaard kunnen worden door de overname door Oswald, die meer zou spenderen volgens Schlifgaarde en Van Dalen. Hiervoor zou hij ook meer geld moeten innen, of dit op de boeren verhaald werd zal later blijken.

Figuur 1: Op basis van de jaarrekeningen uit de periode 1662-1682. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2252 tot 2263, en 2282 tot 2289.

Aan de hand van figuur 1 is ook te zien dat tot het jaar 1673-1674 de uitgaven ook lager zijn dan de inkomsten (behalve in het jaar 1668-1669, waarin er 2.048 gulden meer werd uitgegeven dan ontvangen). Vanaf het moment dat Oswald III het gezag van zijn moeder overneemt worden er duidelijk meer schulden gemaakt (zie tabel 1).⁸⁸

Wat we kunnen zien aan de hand van de resterende bedragen van voorgaande rekeningen, zijn eventuele bijzondere uitgaven of uitstel van betaling dat is gegeven aan pachters. Een noemenswaardige uitgave is bijvoorbeeld de aankoop van de havezate Padevoort die hier is weergegeven. Uitstel van betaling aan pachters en kwijtschelding van schulden is bijvoorbeeld verleend in het jaar 1671/1672 aan enkele pachters.⁸⁹ Het uitstel dat werd verleend bedroeg totaal slechts 349,50 gulden. Het hier opvolgende jaar 1672/1673 werd er uitstel verleend ter waarde van 4092 gulden.⁹⁰ Dit uitstel zorgt erin figuur 1 ervoor dat de inkomsten gelijk blijven aan het voorgaande jaar, terwijl wanneer deze wel waren ontvangen er een stijgende lijn te zien zal zijn geweest, met een sterkere daling in de overgang naar het jaar 1673/1674. Het uitstel gebeurde in veel kleine bedragen aan 124 pachters terwijl in andere jaren komt het niet voor dat er zoveel uitstel van betaling wordt gegeven. Het hier opvolgende jaar (1673/1674) kent geen 'afhoring' en daardoor is het niet zeker of deze achterstanden van betaling uiteindelijk (deels) zijn kwijtgescholden of niet. Het jaar hierna (1674/1675) start echter zonder oude schulden of tegoeden dus het is wel aannemelijk dat deze schulden zijn kwijtgescholden. Ten slotte is het nog belangrijk te vermelden dat wanneer de openstaande bedragen in de jaren 1671/1672 en 1672/1673 wel waren betaald, er nog steeds een dal te zien zal zijn bij het inkomstenverloop.

Jaar	Vershil
62-63	1382
63-64	1391
64-65	324
65-66	3125
66-67	1230
67-68	897
68-69	-2048
69-70	7056
70-71	4040
71-72	1811
72-73	2814
73-74	1221
74-75	-1680
75-76	-272
76-77	-920
77-78	294
78-79	-1668
79-80	629
80-81	-2355
81-82	-65

Tabel 1: Jaren zijn in de zeventiende-eeuw. Op basis van de jaarrekeningen uit de periode 1662-1682. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2252 tot 2263, en 2282 tot 2289.

⁸⁸ In de berekende bedragen van totale inkomsten en uitgaven is er uitgegaan van de bedragen die jaarlijks werkelijk binnenkwamen. Aan het einde van iedere jaarrekening, bij de 'afhoring', werden namelijk steeds de totale inkomsten en totale uitgaven weergegeven en vervolgens werd er berekend wat het positieve of negatieve verschil hiertussen was. Hierna werden er in sommige jaren bedragen weergegeven die resterend waren van voorgaande rekeningen, de schuld die was opgebouwd door het negatieve saldo van het voorgaande jaar, of een schuld die verlaagd kon worden door een positief saldo van een voorgaand jaar. Deze bedragen zijn steeds wel gebruikt als controlemechanisme, maar zijn niet terug te zien in de weergegeven cijfers in de tabellen en grafieken omdat dit niet jaarlijks werd gedaan.

⁸⁹ Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2261 f. 191.

⁹⁰ Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2262 f. 181-185.

5.2 Inkomstenverloop en inflatie

Vervolgens is het belangrijk om het inkomstenverloop te gaan vergelijken door de tijd heen met de inflatie. Hierdoor kan namelijk worden gezien of de inkomsten uit onder andere pacht en tienden ook reëel afnamen, in plaats van alleen door inflatie. Om een duidelijker beeld te krijgen van de inkomsten die bij de inwoners werden verhaald worden de inkomsten hier weergegeven zonder de posten 11,13,14, 17 en 18. Deze posten zijn namelijk geen inkomstenposten door pacht of tienden en deze zijn erg wisselvallig door de jaren heen (deze posten omvatten tolgeden, bijzondere belastingen, staatsobligaties, houtverkoop en bijzondere ontvangsten).

Om de invloed van inflatie te zien wordt er eerst gebruik gemaakt van graanprijzen uit Arnhem in de periode, verzameld door Wigbolt Tijms. Graanprijzen kunnen namelijk volgens Tijms worden gebruikt als indicator voor de welvaart.⁹¹ Hoe hoger de prijs van graan, hoe meer geld boeren te besteden hadden. Anderzijds is het ook zo dat hogere graanprijzen problematisch kunnen zijn voor degenen die zelf geen graan verbouwen, zoals arbeiders, als hun loon niet meesteed.⁹² Omdat het overgrote deel van de inwoners van het graafschap voorzag in haar eigen voedselbehoeftes wordt hierbij uitgegaan van de eerste stelling.⁹³

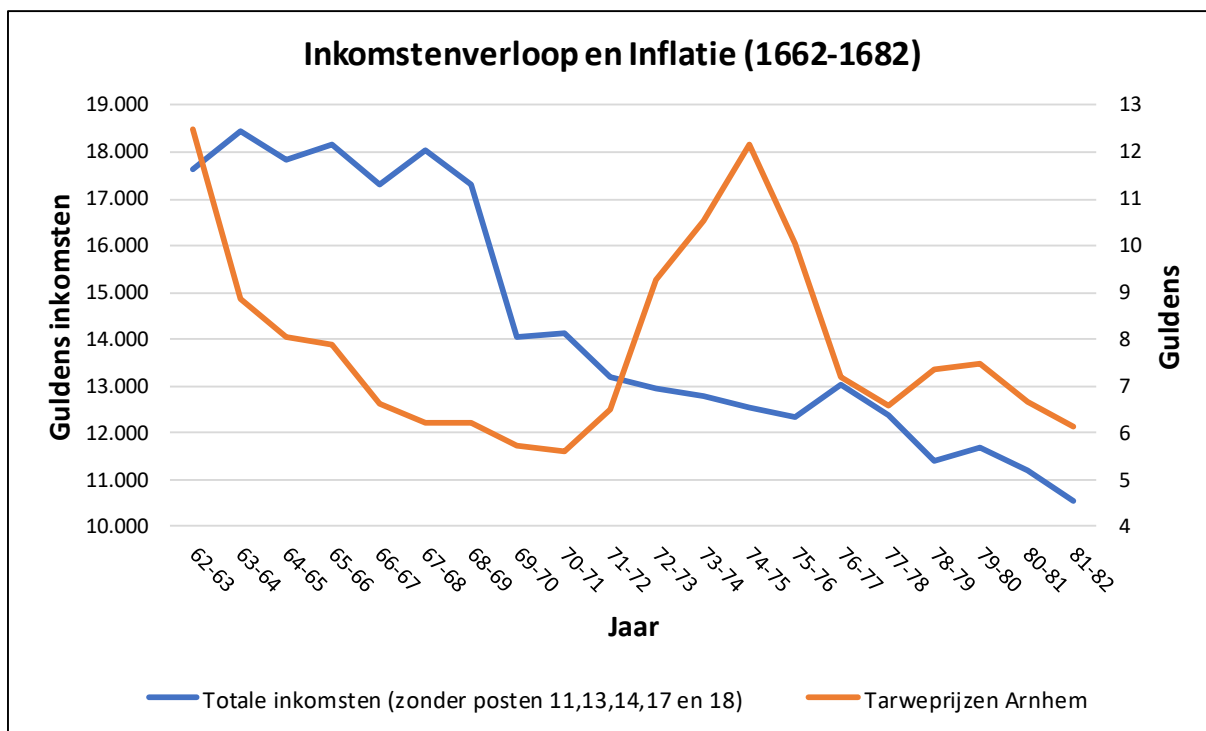
In Figuur 2 is duidelijk te zien dat de inkomsten uit pacht en tienden in de periode 1662 tot 1668/1669 blijven schommelen op een hoger niveau. In de periode rond het Rampjaar, en niet alleen in het Rampjaar zelf, 1670/1671 tot 1675/1676, is er een gestage daling is zonder stijgingen. En dit gebeurt terwijl er een stijging is in de graanprijzen waardoor er in de regel een stijging in pacht en tienden inkomsten plaats zou moeten vinden. In tijden van misoogsten, wat door verwoesting op grote schaal waarschijnlijk kan zijn, profiteren zowel de stedelingen als de zelfvoorzienende boeren niet van een prijsstijging.⁹⁴ Dit zou hier dus het geval kunnen zijn. In de laatste jaren, vanaf 1677/1687 lijken de inkomsten en de graanprijzen echter wel hetzelfde patroon te volgen, waarbij de inkomsten iets later stijgen dan de graanprijzen. Dit kan natuurlijk te verklaren zijn doordat veel pachtcontracten meerdere jaren vast staan en veranderde graanprijzen niet direct invloed hebben op de welvaart van boeren, dit kan even duren tot er bijvoorbeeld geoogst kan worden. Een andere logische verklaring kan zijn dat de graanprijzen al stijgen terwijl de inkomsten nog dalen doordat de economie nog geen vooruitgang kent. Wanneer de inkomsten wel gaan stijgen, stijgen deze mee met de graanprijzen.

⁹¹ W. Tijms, *Groninger Graanprijzen. De prijzen van agrarische producten tussen 1546 en 1990* (Groningen 2000), 1.

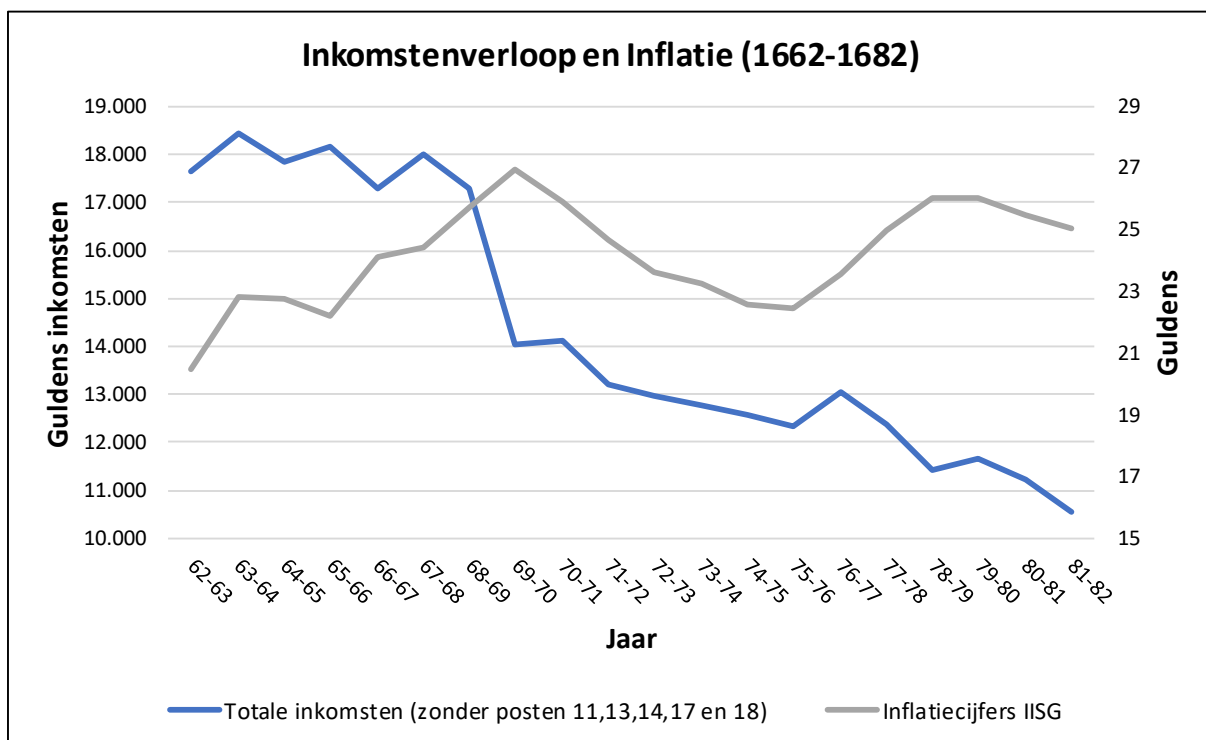
⁹² Jessica Dijkman, Het dagelijks brood, omgaan met voedseltekorten op het platteland van Holland 1500-1700. *Holland historisch tijdschrift* 47:4 (2015) 101-110.

⁹³ Van Dalen, *Bergh*, 185.

⁹⁴ Jan Kuys en Hans Bots, *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, Middeleeuwen en Nieuwe tijd*, (Nijmegen 2000) 324-403.

Figuur 2: Op basis van de jaarrekeningen uit de periode 1662-1682. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2252 tot 2263, en 2282 tot 2289.

Figuur 3: Op basis van de jaarrekeningen uit de periode 1662-1682. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2252 tot 2263, en 2282 tot 2289.

Toch is het belangrijk om nog op een andere manier inflatie te bekijken. Arnhem is niet de eerste stad buiten het graafschap waarop men was aangewezen voor de lokale markthandel, waardoor de graanprijzen in Bergh anders konden zijn.⁹⁵ Bovendien kunnen hoge graanprijzen niet alleen wijzen op welvaart maar ook op hongersnood. Om deze redenen worden de inkomsten ook vergeleken met prijsniveaus die zijn gepubliceerd door het IISG (International Institute of Social History) er is gerekend met het bedrag dat in guldens in jaar 'x' gelijk staat aan de waarde van één gulden in het jaar 2016.⁹⁶ Deze vergelijking is te zien in figuur 3.

In figuur 3 is te zien dat het inkomstenverloop in de grafiek tegengesteld is aan de waarde van de gulden: in het geheel gezien zijn de inkomsten gedaald terwijl de waarde van de gulden gestegen is. Dit laat, in combinatie met het gebruik van de graanprijzen in Arnhem, zien dat de inkomsten niet alleen nominaal zijn gedaald maar ook reëel.

5.3 Afzonderlijke posten van Inkomsten

In totaal zijn er achttien inkomstenposten, deze zullen worden geanalyseerd en weergegeven in dit onderdeel. De bedragen zijn omgerekend naar indexcijfers en weergegeven in meerdere grafieken om dit overzichtelijk te houden. De werkelijke bedragen zijn te zien in de bijlagen. De posten zijn genummerd op volgorde van weergave in de jaarboeken en zullen gespecificeerd worden in tabel 2.⁹⁷

⁹⁵ Zie hiervoor de wet van Thünen in hoofdstuk 2.

⁹⁶ Jan Luiten van Zanden, *The prices of the most important consumer goods, and indices of wages and the cost of living in the western part of the Netherlands, 1450-1800*, www.iisg.nl

⁹⁷ De benamingen van deze posten zijn afgekort en omgezet naar moderne Nederlandse spelling, zo niet staat het tussen aanhalingstekens.

Nr.	Beschrijving	Deze post is onderverdeeld in:
1	Pacht	- Landerijen en weilanden in Stokkum - Weilanden aan de dijk naar Lengel - Bouwlanden in het 'Bergerveld' - Bouwlanden 'Gortte maekers' - 'Coolhoeven'
2	Pacht	- Huizen in de stad Bergh - Bouwlanden buurtschap Lengel - Weilanden onder Lengel
3	Pacht	- Kerkdorp Zeddam - 'Ordinaris' - 'Vinckwijck' - Kilder - Wijnbergen - Groot Azewijn - Klein Azewijn (wordt soms ook weides Azewijn genoemd) - Weilanden in 'Hoijsbroeck'
4	Pacht	- Buurtschap 'Speelbergh' - Weilanden 'Speelbergh' - Kerkdorp Netterden - Buurtschap 'Brockhezen' - 'Eldik' - Lengeler dam en Azewijner dam - Stedelijke erfpachten
5	Pandschappen en memoriën	
6	Pacht en renten	- Bouwlanden en weilanden Didam - Renten tot het Slot Didam
7	Pandschappen en memoriën Didam	
8	Goederen (pacht) en tienden Didam	Vanaf het jaar 65/66 wordt deze post gesplitst in 'Cleefse goederen' en 'Cleefse en Berghse tienden onder Didam'.
9	Westervoortse pacht	
10	Molenpacht	
11	Opbrengsten in tol, accijns en weggeld	
12	'Grove Berghse tienden'	
13	'Jode Tribuijt en vlasche smalen thijnt'	
14	Houtopbrengsten	o.a.. - 'Loilerbosch' - 'Milsterholt' (Didam) - 'Waverloo-bosch' (Didam) - 'Lengelerbosch' - 'Zeddammerbosch' - 'Beekerbosch' - 'Kleefse bos'
15	Verpachting geestelijke goederen	
16	Padevoort	
17	'Reckeninge ofte staet'	
18	'extraordinaris ontfanck'	

Tabel 2: Op basis van de jaarrekeningen uit de periode 1662-1682. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2252 tot 2263, en 2282 tot 2289.

5.3.1 Pachtinkomsten

De eerste post (figuur 4) bedraagt pachtinkomsten, op de landerijen vlakbij het kasteel. Het aantal pachters in deze post ligt rond de 90 en de bedragen lopen uiteen tussen de 2,25 gulden en 82,50 gulden (met een gemiddelde van 18,75).⁹⁸ Op de landerijen vlakbij het kasteel is vaker te zien dat er bijzondere voorwaarden of afspraken zijn. Zo zijn er landerijen die worden gebruikt door de hofhouding, en ongeveer 8 personen hoeven hier minder pacht te betalen omdat zij iets leveren aan de gravin (dit op basis van jaar 1671/1672). Zo is er een weduwe die geen pacht hoeft te betalen van 'hare excellentie', en pacht Derick Meulleman maar voor 12 gulden omdat hij jaarlijks schapen van de gravin onder zijn kudde heeft.⁹⁹ In deze post is een dalende trend te zien die zich inzet na het jaar 1668/1669.

De tweede post omvat ook pachtinkomsten, dit zijn er slechts 18 in het jaar 1670/1671 (gemiddelde pacht prijs 29,50 gulden), en 17 in het jaar 1673/1674. Dit gaat in tegen de bewering van A. G. van Dalen dat er na de Franse bezetting veel huizen waren verwoest of leeg stonden in de stad.¹⁰⁰ Wel zal de bevolkingsafname of de slechte staat van de huizen in de stad die hij benoemt een verklaring kunnen zijn voor de dalende trend in deze post die zich wederom inzet na het jaar 1668/1669.

Bij de derde post zijn er 56 pachters in het jaar 1670/1671. In deze post zijn er zowel lage pachtbedragen vanaf 2,25 gulden als hoge uitschieters tot 322,50 gulden (met een gemiddelde van 74,40).¹⁰¹ Bij deze post is er wederom een daling over de totale periode die wordt ingezet na het jaar 1668/1669. De vierde post omvat in het jaar 1670/1671 slechts 27 pachters waarvan de bedragen uiteen lopen van 2,25 gulden tot 360 gulden. (met een gemiddelde van 39,75). Bij deze posten liggen de gemiddelden vrij hoog. Hierbij is het belangrijk te vermelden dat er volgens van Dalen een verschil was in vruchtbaarheid van gronden in het gebied. Landerijen in Vinkwijk, Azewijn en Netterden (die onder de posten 3 en 4 vallen) waren vruchtbaarder waardoor hier bijvoorbeeld meer vee kon worden gehouden.¹⁰² Zowel de derde als de vierde post volgen hetzelfde patroon als de eerste en de tweede post, ondanks het verschil in de hoogte van pachtbedragen, met een dalende trend die werd ingezet vanaf het jaar 1668/1669.

Bij de vijfde post is de waarde vaak laag of nihil, jaarlijks zijn er ca. 35 posten die vooral worden genoteerd om te administreren wat er is: jaarlijks, in de gehele periode, zijn er bijvoorbeeld drie onvruchtbare landen bij dit onderdeel en ook de landen die bijvoorbeeld door geestelijken worden gebruikt die zij niet hoeven te betalen vallen onder deze post die

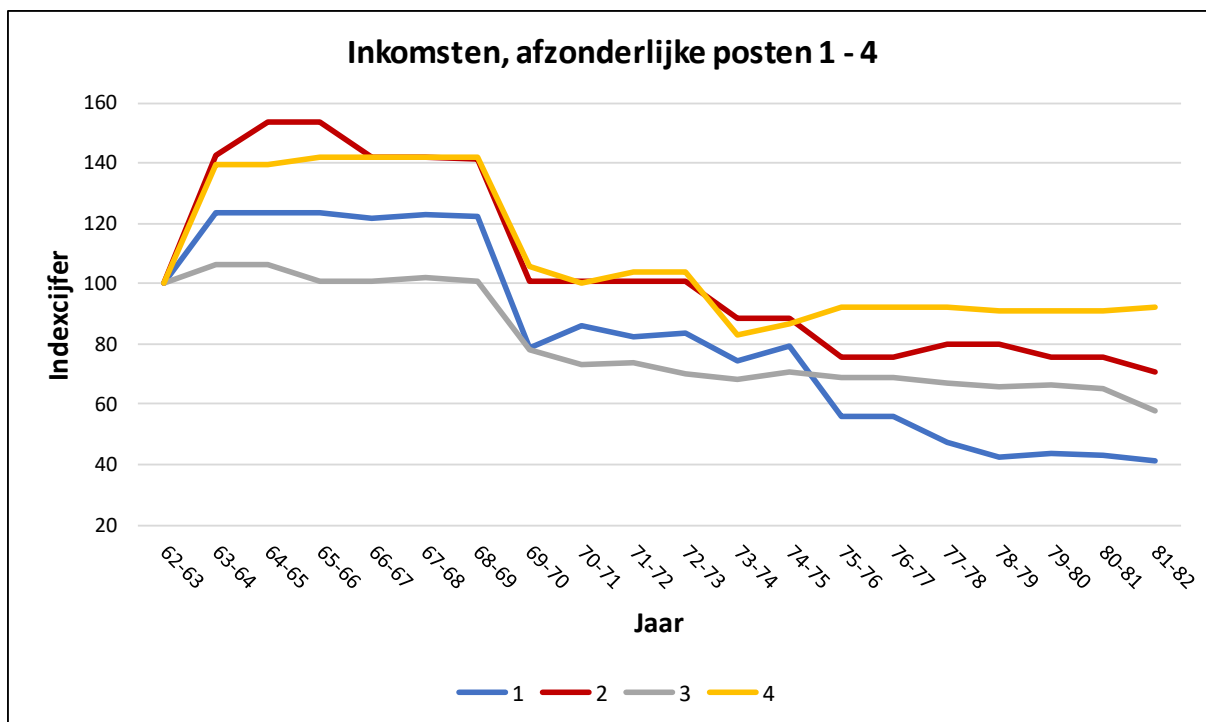
⁹⁸ Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2260.

⁹⁹ Ibidem, inv. nr. 2261.

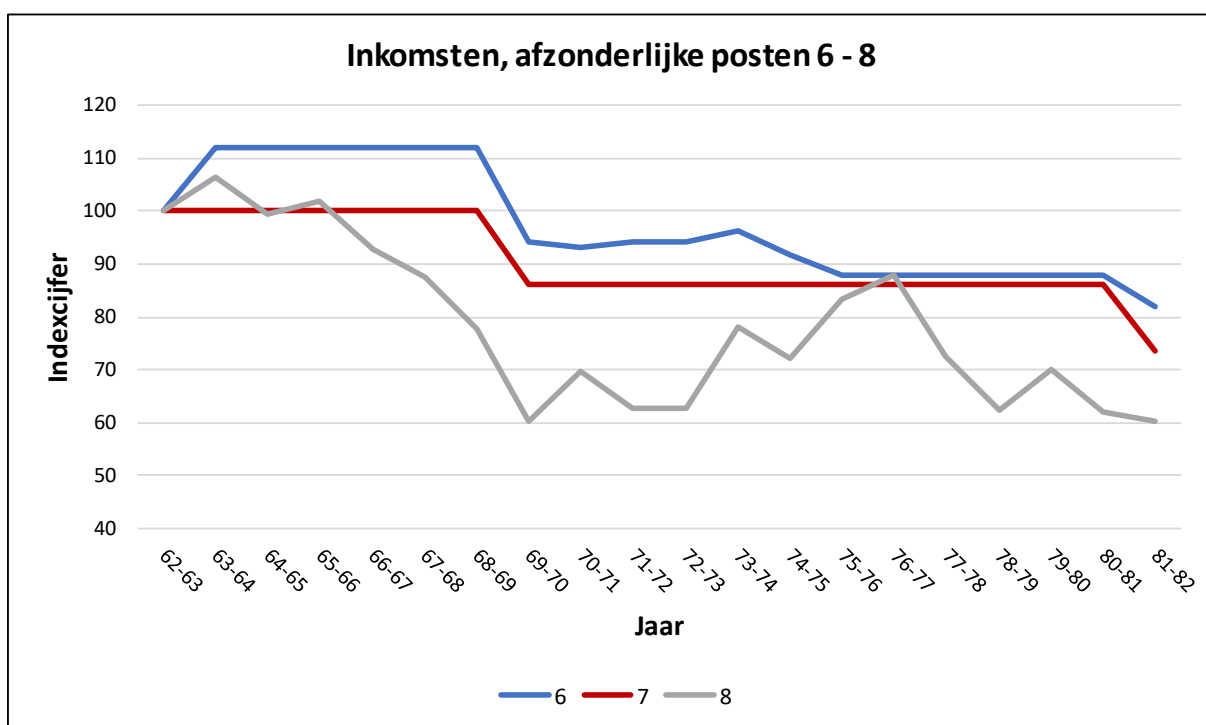
¹⁰⁰ Van Dalen, *Bergh*, 222-232.

¹⁰¹ Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2260.

¹⁰² Van Dalen, *Bergh* 225.

Figuur 4: Op basis van de jaarrekeningen uit de periode 1662-1682. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2252 tot 2263, en 2282 tot 2289.

Figuur 5: Op basis van de jaarrekeningen uit de periode 1662-1682. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2252 tot 2263, en 2282 tot 2289.

schommelt tussen een opbrengst van 0 tot 19,50 gulden. Deze post is daarom niet relevant in deze analyse en is daarom achterwege gelaten in de grafieken.

De zesde post (zie figuur 5) omvat landerijen die verder van het kasteel af liggen, namelijk pacht en renten van Didam. Hierbij zijn er 56 pachters met een gemiddelde van 20,85 gulden in het jaar 1670/1671. Bij deze post is er één jaarlijkse betaling die niet in geld wordt gedaan, dit is namelijk jaarlijks '20 hoenderen'. Wehl is bij deze post ook altijd een laatste onderdeel, maar hierbij zijn nooit opbrengsten, vanaf 1661 was Wehl namelijk verpand aan de hertog van Kleef in ruil voor het Kleefsche hout.¹⁰³ Het verloop van deze post is hetzelfde als die van de eerste vier posten.

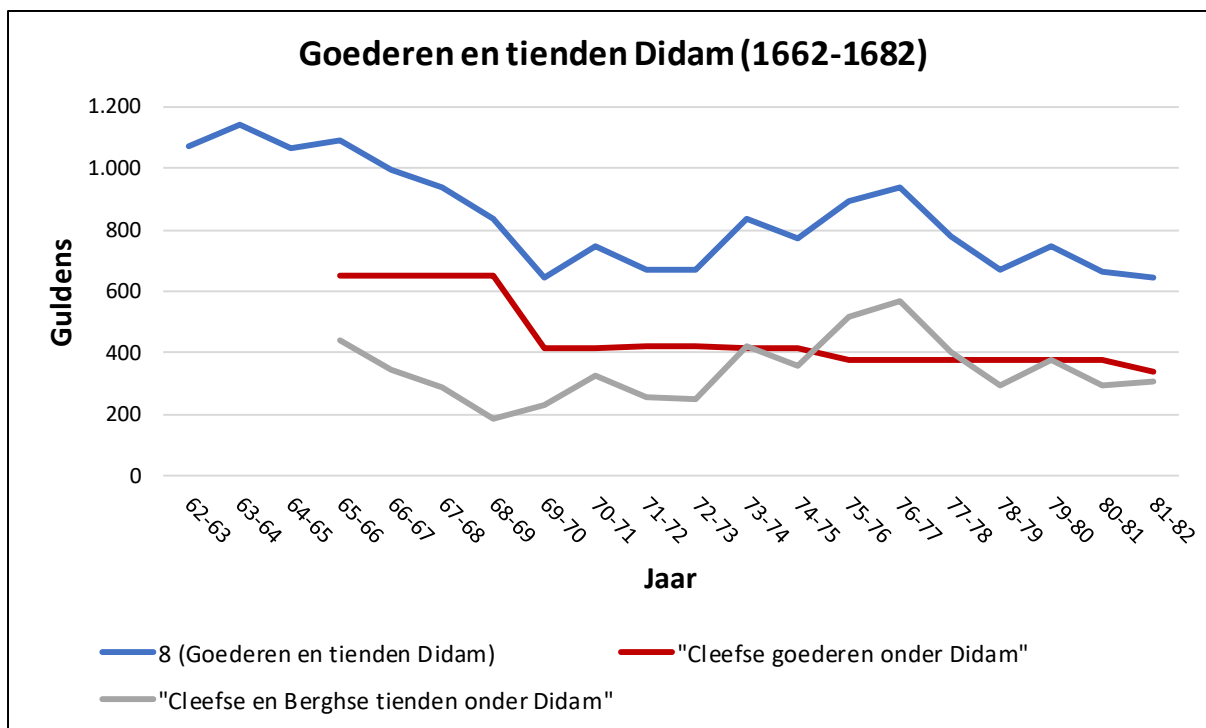
De zevende post bestaat uit 28 pachtopbrengsten (op basis van het jaar 1670/1671) die jaarlijks worden genoteerd voornamelijk ter administratie. Slechts twee posten zijn er waaruit opbrengsten worden gehaald. Deze posten blijven meerdere jaren achtereen gelijk, je kunt hier dus uit afleiden dat er soms duidelijke pachtafspraken waren, in tegenstelling tot andere plaatsen in het graafschap waar de pachtprizen niet voor een langere periode vast staan en hierbij de inkomsten jaarlijks veranderen. Ook hierbij is te zien dat de pachtprijs daalt, ondanks dat een van de twee posten in het jaar 1670/1671 zelfs 90 gulden is. Al eerder is benoemd dat er bij nieuwe pachtafspraken bij grote landerijen vaak veel winst wordt gemaakt door ze op te delen gebeurt dit hier niet. Dit kan iets laten zien over de economische toestand en daarom is deze post toch meegenomen.

5.3.2 Pacht en tienden inkomsten

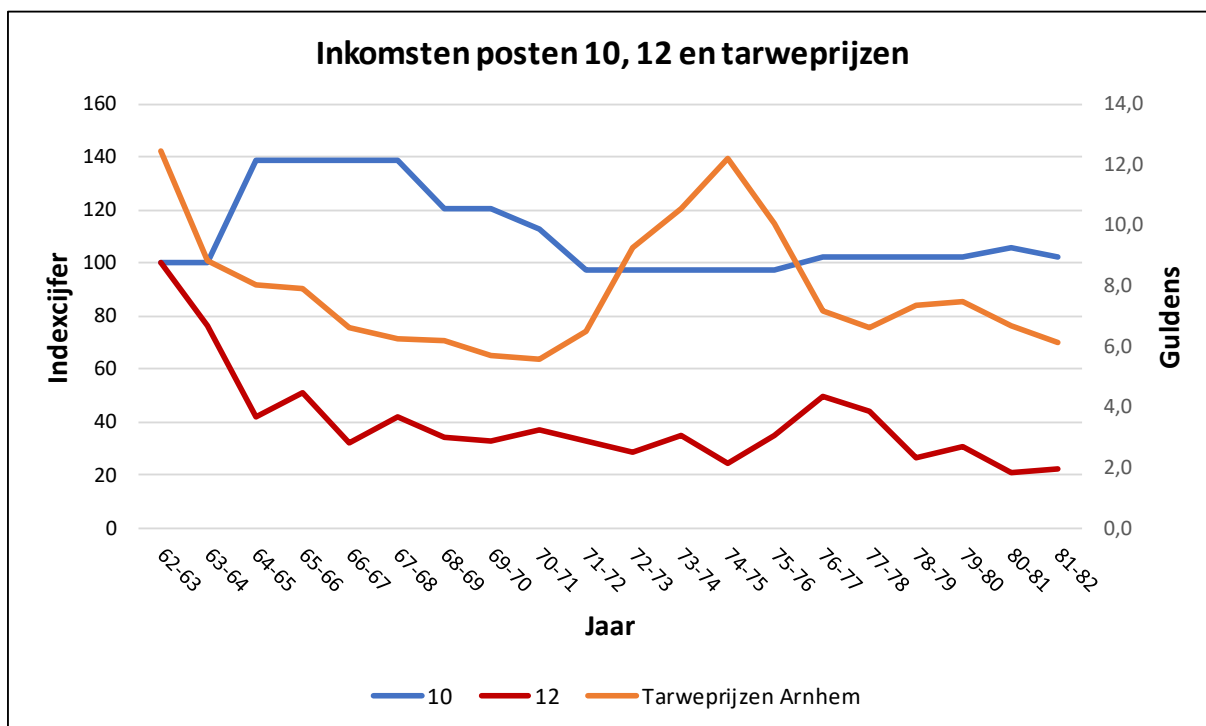
De achtste post bestaat uit een combinatie van pacht en tienden. Het is hierbij duidelijk dat de post wederom daalt, maar deze begint al eerder te dalen dan bij de andere posten, namelijk al in het jaar 1665/1666. Het dieptepunt is al te zien voor het Rampjaar, namelijk in 1670/1671. Vanaf het jaar 1665/1666 wordt deze post gesplitst in 'Cleefse goederen' en 'Cleefse en Berghse tienden onder Didam'. Om hier nog iets in te zoomen op een lager niveau, zodat het verschil tussen pacht en tienden kan worden getoond, worden deze inkomsten nog afzonderlijk weergegeven in figuur 6. Als er dan wordt gekeken naar de lijnen waarin deze post is uitgesplitst dan valt er te zien dat de pachtprizen blijven dalen en dit gebeurt slechts op twee momenten, wat laat zien dat er over het algemeen pachtafspraken van meerdere jaren zijn. De eerste daling vindt plaats na het jaar 1668/1669, net als bij de voorgenoemde pachtinkomstenposten, de tweede daling in het jaar 1673/1674 is veel kleiner.

De betalingen in tienden daarentegen verschillen per jaar en deze worden dus meer aangepast op de economische toestand. Hier zie je wel dat de prijzen van tienden vlak na het Rampjaar al beginnen te stijgen, om vervolgens weer te dalen. Dit zou te maken kunnen hebben met de stijgende

¹⁰³ Schlifgaarde, *Het Huis Bergh*, 51.

Figuur 6: Op basis van de jaarrekeningen uit de periode 1662-1682. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2252 tot 2263, en 2282 tot 2289.

Figuur 7: Op basis van de jaarrekeningen uit de periode 1662-1682. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2252 tot 2263, en 2282 tot 2289.

graanprijzen in deze periode (zie figuur 2). Wanneer er wordt ingegaan op tienden is het belangrijk te vermelden dat gravin Madeleine in 1657 bepaalde dat de allerarmsten, waarbij niets te halen viel geen tienden hoefden te betalen. Dit kan namelijk ook verklaren waarom de tienden opbrengst niet daalde in een tijd dat er bezetting en verwoesting plaats vond. De allerarmsten worden namelijk altijd het

zwaarste getroffen in tijden van honger echter worden de tienden niet weergegeven per gezinshoofd maar in groepjes van kleinere gebieden.

Om bij de tienden te blijven wordt er afgeweken van de volgorde in het boek, en wordt er overgegaan naar inkomstenpost twaalf (figuur 7). Dit zijn de tienden in de gebieden dichterbij het kasteel en de bijbehorende grafiek geeft een constant lage opbrengst weer in de periode. In de grafiek lijkt de lijn dezelfde trend te vertonen als die van de graanprijzen in Arnhem, maar dan met een stijging iets later. Dit kan komen doordat de hoogte van tienden zich niet direct aanpast aan de actuele prijzen. Hiernaast zou het ook een mogelijkheid zijn dat Oswald de stijging in tienden opbrengsten bij deze post, als bij de Didamse tienden opbrengsten vanaf 1674 veroorzaakt.

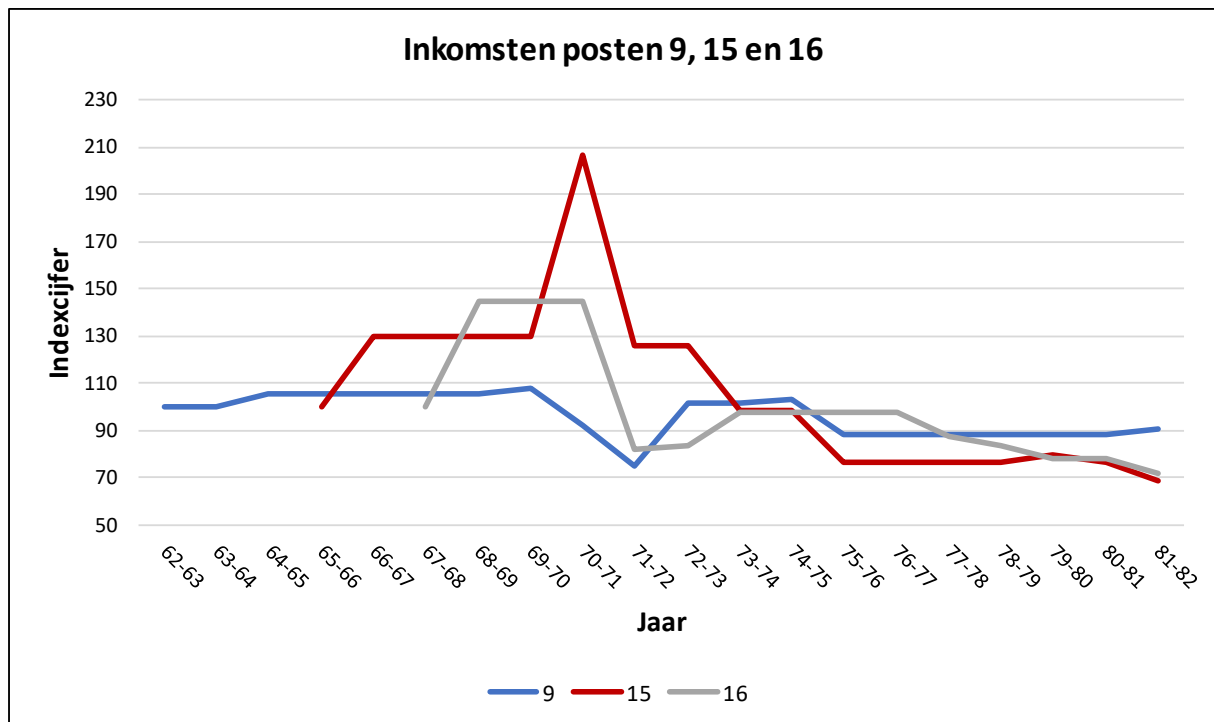
Wat ook betrekking heeft op de graanprijzen is de tiende inkomstenpost en die bestaat uit de pacht van de molens. Er zijn namelijk drie molens waarvan pacht wordt ontvangen, namelijk de rosmolens in Bergh, Zeddam en Didam. Molenaars mochten van elk mud graan, dat te boeren brachten om te laten malen, een aandeel afhouden. Bij hogere graanprijzen konden molenaars dus doorgaans ook een hogere pacht prijs aan.¹⁰⁴ Hierbij is juist in de periode rond het Rampjaar (1671/1672 tot 1675/1676), in een periode van hogere graanprijzen, een daling in de pacht prijzen van de molens te zien.

5.3.3 Kleinere pachtinkomsten

De negende post (figuur 8) heeft betrekking tot de landerijen in Westervoort, dit zijn er slechts enkele. Deze landerijen kennen wel langere pacht afspraken en de daling in opbrengsten hierbij rond het Rampjaar laat zien dat er duidelijk minder is betaald in deze jaren. De posten vijftien en zestien zijn ook beiden kleine pacht posten, die pas later in de periode starten. De vijftiende post omvat de 'geestelijke goederen', dit zijn landerijen die pas vanaf het jaar 1665/1666 worden verpacht. Padevoort was een oude havezate in Zeddam die door de gravin werd opgekocht en opgeknapt.¹⁰⁵ Het huis met de bijbehorende landerijen werd pas verhuurd vanaf het jaar 1667/1668. Deze beide posten zijn belangrijk te benoemen doordat de inkomsten hieruit enorm dalen tijdens het Rampjaar en ook hierna laag blijven. Bovendien brengen deze twee nieuwe posten samen toch aardig wat geld binnen. In het jaar 1668/1669 bijvoorbeeld, wanneer er een sterke daling in inkomsten wordt ingezet, brengen deze twee posten samen 1077 gulden op en dit is bijna net zoveel als de pachtopbrengst uit post twee. Het is daarom belangrijk te zien dat ondanks deze nieuwe pachtinkomsten, de totale pachtinkomsten alsnog daalden.

¹⁰⁴ Van Dalen, *Bergh*, 226.

¹⁰⁵ Schlifgaarde, *Het Huis Bergh*, 36.

Figuur 8: Op basis van de jaarrekeningen uit de periode 1662-1682. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2252 tot 2263, en 2282 tot 2289.

5.3.4 Samenvatting

Als je kijkt naar de totale inkomsten dan dalen deze al vanaf het jaar 1663-1664 en ook al dalen deze het hardste en het diepste rond het Rampjaar is er toch een tendens van dalende inkomsten een langere periode die al voor het rampjaar wordt ingezet. Als het verloop van de inkomsten wordt vergeleken met inflatiecijfers (zowel met graanprijzen als met de guldenwaarde berekend door het ISSG) dan blijkt dat de afname van inkomsten uit pacht en tienden ook een reële afname is. In de periode rond het Rampjaar is er een daling van de inkomsten terwijl de graanprijzen stijgen. Dit kan duiden op economische problematiek. De ongewone korting en uitstel die werd verleend aan pachters tijdens de bezettingsjaren is ook een teken van economische malaise. Wanneer Oswald het gezag overneemt van zijn moeder is er een stijging te zien in de inkomsten, uitgaven en schulden.

Als er vervolgens afzonderlijke posten worden bekeken blijkt dat de pachtinkomsten grotendeels hetzelfde patroon vertonen door een sterke daling te laten zien vanaf het jaar 1668/1669. Ook de posten die bestaan uit pachtafspraken van een langere termijn of over grotere landerijen laten een daling zien. Opvallend hierbij is de daling van de pachtprizen van de molens. Het blijkt wel dat tienden opbrengsten meer het verloop van de graanprijzen volgen. Deze vertonen geen duidelijke daling rond het Rampjaar en dit zou kunnen komen door de hoge graanprijzen waardoor deze tienden opbrengsten normaliter zouden moeten stijgen. Ten slotte is het opvallend dat de algehele inkomsten omlaag gaan, ondanks de nieuwe eigendommen die verpacht worden zoals de Padevoort.

6. Conclusie

De zeventiende eeuw is een eeuw die bekend staat om de vele oorlogvoering in Europa. In de discussie over de impact van oorlogvoering op de economie van het platteland zijn verschillende visies te onderscheiden. Zo zijn er historici die beweren dat de zeventiende eeuw een eeuw was van economische problematiek door de vele oorlogvoering. Andere historici zoeken meer naar een structurele verandering in de economie als oorzaak voor langdurige economische problematiek. Hiernaast is het belangrijk om bij verschillende onderzoeken en visies onderscheid te maken in het niveau waarin een economie wordt bestudeerd. Op microniveau kan oorlogvoering namelijk zowel voor economische kansen en ontwikkeling zorgen als voor problematiek en ook hierover is er geen consensus. Het is om deze reden van belang een kleinere regio te bekijken om uitsluitsel te geven in dit debat.

Er is hierbij gekozen voor het Rampjaar in de Republiek. De Republiek maakte juist tijdens de zeventiende eeuw haar Gouden Eeuw door en of het Rampjaar hiervan een abrupt einde was wordt vandaag de dag nog steeds bediscussieerd. Volgens velen zou het namelijk een periode vertegenwoordigen waarin het al langer slecht ging met de economie van de Republiek. Hierbij is er gekozen voor het graafschap Bergh omdat veel onderzoek vooral Holland wordt gedaan in deze context. Deze rurale regio is erg interessant door haar ligging aan de Duitse grens, de machtsstrijd in het graafschap zelf met een ander economisch beleid en het overwegende katholicisme. Deze besproken aspecten zouden allemaal invloed kunnen hebben op de economische toestand van het gebied tijdens het Rampjaar. Dit onderzoek is gedaan aan de hand van twintig jaarrekeningen, die zijn samengesteld door de landrentmeester, is er systematisch onderzoek gedaan naar de inkomsten en uitgaven van het graafschap Bergh. Hierbij lag vooral de focus op de inkomsten uit pacht en tienden. En zal antwoord geven op de onderzoeksvraag: Wat was de economische impact van het Rampjaar, en hoe is dit terug te zien in de jaarrekeningen van graafschap Bergh in de periode 1662-1682?

Uit de jaarrekeningen is gebleken dat de totale inkomsten beginnen zowel nominaal als reëel al ruim voor het Rampjaar te dalen en deze daling zet zich in de onderzoeksperiode voort. Echter bereiken de inkomsten rond het Rampjaar wel een dieptepunt. Dit dieptepunt wordt bereikt ondanks de gestegen graanprijzen in deze periode. Uit de afzonderlijke posten van pachtinkomsten is gebleken dat hierbij er al vanaf het jaar 1668/1669 een sterke daling te zien is. Als er wordt gekeken naar de inkomsten van tienden is er minder een dal te zien rond het Rampjaar, maar door de hoge graanprijzen kan een dieptepunt zijn afgezwakt. Vanaf het moment dat Oswald het gezag overneemt van zijn moeder in 1674 is er een stijging te zien in de inkomsten, uitgaven en schulden. Het is erg lastig om aan de hand van deze constatering conclusies te trekken, aangezien hiervoor meer gedetailleerd onderzoek moet worden gedaan naar gemaakte beslissingen, uitgaven, en invloeden. Afgezien van de

gegeven kortingen is er aan de hand van dit onderzoek niets bekend over hoe soepel de graaf omging met de economische toestand van boeren. Toch kan hier geconcludeerd worden dat er in de onderzoeksperiode 1662-1682 wel sprake van een economische achteruitgang in het graafschap Bergh maar deze beperkt zich niet alleen tot het Rampjaar, dit is een fenomeen dat zich over meerdere jaren uitstrekt.

7. Literatuurlijst

- Adriaenssen, L., *Staatsvormend geweld, overleven aan frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg 2007).
- Bath van, B. S., *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850*, (Utrecht 1977).
- Bieleman, J., *Five centuries of farming, A short history of Dutch agriculture 1500-2000*, (Wageningen 2010).
- Blom, J.C.H., Lamberts, E., *Geschiedenis van de Nederlanden*, (Baarn 2007).
- Boer de, D.E.H., Marsilje, J. W., Smit, J. G., *Vander Rekeninghe*, (Zutphen 1998).
- Brouwer, J., *Levenstekens, geaapte brieven uit het Rampjaar 1672* (Hilversum 2014).
- Caplan, B., 'How does war shock the economy?', *Journal of International Money and Finance* 21:2 (2002) 145-162.
- Dalen van, A. G., *Bergh, Heren, Land en Volk*, (Nijmegen 1979).
- Dijkman, J., Het dagelijks brood, omgaan met voedseltekorten op het platteland van Holland 1500-1700. *Holland historisch tijdschrift* 47:4 (2015).
- Foldvari, P., Leeuwen van, B., Luiten van Zanden, J., 'The Contribution of Migration to Economic Development in Holland 1570-1800', *De Economist* 161:1 (2012).
- Gelder van, H. E., *De Nederlandse munten* (Utrecht 1965).
- Goldstein, J. S., 'Long Waves in War, Production, Prices and Wages, New Empirical Evidence', *Journal of Conflict Resolution*, 31:4 (1987) 573-600.
- Gutmann, M. P., *War and rural life in the early modern low countries* (Assen 1980).
- Hall, J. W., *De Wereldgeschiedenis, Het tijdperk van de ontdekkingen*, (Amsterdam 1993).
- Hobsbawm, E., 'The crisis of the 17th century II', *The Past and Present*, 3:6 (1954) 44-65.
- Hobsbawm, E., 'The General Crisis of the European Economy in the 17th century', *Past and Present*, 3:5 (1954) 33-53.
- Hohenberg, P. M., Krantz, F., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*, (Québec 1975).
- Houtte van, J. A., *Economische geschiedenis van de Lage Landen 800-1800* (Haarlem 1977).
- Jansen, J.C.G.M., *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800*. (Assen 1979).
- Jansma, K., Schroor, M., *Onze vaderlandse geschiedenis*, (Den Haag 1991).

Jonker, J., Kooijmans, T., 'Chained tot he Manor?', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geografie* 12:4 (2015), 89-115.

Kamen, H., 'The Economic and Social Consequences of the Thirty Years War', *Past and Present*, 39:1 (1968) 44-61.

Kerkenboek Didam, geloven rond de Diemse toren, duizend jaar kerkgeschiedenis, Oudheidkundige Vereniging Didam, (Nijmegen 2000).

Mckay e. a., *A History of Western Society*, (Boston 2014).

Panhuysen, L., *Rampjaar 1672: hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte*, (Amsterdam 2011).

Petersen van, J. W., *Reizen is tol betalen*, (Zutphen 2002).

Poelhekke e.a., *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975).

Ruikes, C., *Het oude kasteel herleefde 1912-2012*, (Borken 2012).

Sangha, L., Willis, J., *Understanding early modern primary sources*, (New York 2016).

Schilfgaarde van, A. P., *Het Huis Bergh* (Maastricht 1950).

Schlifgaarde van, P., *Het archief van het Huis Bergh*, (1932).

Tijms, W., *Groninger Graanprijzen. De prijzen van agrarische producten tussen 1546 en 1990* (Groningen 2000).

Tijms, W., *Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogenbosch, Kampen, Koevorden, Maastricht, Nijmegen/ deel 1* (Groningen 1983).

Verhoeven, D., e.a., *Gelderland Grensland, 2000 jaar verdeeld en verbonden*, (Nijmegen 2016).

Verhoeven, D., Wogens, M., *Geschiedenis van Gelderland, De canon van het Gelders verleden*, (Zutphen 2010).

Vries de, J., *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700* (Londen 1974).

Zanden van, J. L., *The prices of the most important consumer goods, and indices of wages and the cost of living in the western part of the Netherlands, 1450-1800*, www.iisg.nl.

Primaire bronnen:

Erfoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 1178 f1 recto.

Erfoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2252 tot 2263 en 2282 tot 2289.

8. Bijlagen ¹⁰⁶

Nr.	Jaar	Ontvangsten	Uitgaven	Verschil
2252	62-63	14340	13419	921
2253	63-64	16678	15751	927
2254	64-65	14232	14016	215
2255	65-66	14418	12335	2083
2256	66-67	12600	11780	821
2257	67-68	14185	13587	598
2258	68-69	12855	14220	-1364
2259	69-70	11686	6982	4704
2260	70-71	12958	10265	2694
2261	71-72	10338	9131	1207
2262	72-73	10303	8427	1876
2263	73-74	8581	7767	814
2282	74-75	15597	16717	-1120
2283	75-76	11818	11999	-181
2284	76-77	12178	12791	-612
2285	77-78	12664	12468	197
2286	78-79	11152	12264	-1112
2287	79-80	13265	12846	419
2288	80-81	11173	12743	-1570
2289	81-82	13389	13432	-43

Tabel 3 Totale inkomsten en uitgaven per jaar in daelders

¹⁰⁶ Alle bijlagen geheel op basis van: Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Oud archief Huis Bergh, inv. nr. 2252 tot 2263, en 2282 tot 2289.

Nr.	Jaar	Ontvangsten	Uitgaven	Verschil
2252	62-63	21510	20129	1382
2253	63-64	25017	23627	1391
2254	64-65	21348	21024	324
2255	65-66	21627	18503	3125
2256	66-67	18900	17670	1230
2257	67-68	21278	20381	897
2258	68-69	19283	21330	-2048
2259	69-70	17529	10473	7056
2260	70-71	19437	15398	4040
2261	71-72	15507	13697	1811
2262	72-73	15455	12641	2814
2263	73-74	12872	11651	1221
2282	74-75	23396	25076	-1680
2283	75-76	17727	17999	-272
2284	76-77	18267	19187	-920
2285	77-78	18996	18702	294
2286	78-79	16728	18396	-1668
2287	79-80	19898	19269	629
2288	80-81	16760	19115	-2355
2289	81-82	20084	20148	-65

Tabel 4 Totale inkomsten en uitgaven per jaar in Guldens

Nr.	Jaar	1e	2e (Ordonantien)	3e (Verhael)	4e (Allerlei)	5e (Gagien)	6e (Reparatien)	7e (Baedeloorn)	8e (Gag. Domestijquen)
2252	62-63	1585	7137	46	1401	2026	1224		
2253	63-64	1786	10046	225	1050	2035	609		
2254	64-65	1440	7868	445	1574	1966	723		
2255	65-66	1605	6267	1193	914	1933	423		
2256	66-67	1323	6142	121	1529	1875	789		
2257	67-68	1319	7068	308	2528	1954	338	71	
2258	68-69	1050	6333	217	3399	2105	1057	57	
2259	69-70	1236	2981	104	777	1454	389	42	
2260	70-71	1152	3178		2291	3592		52	
2261	71-72	2416	2652	383	1459	1700	479	43	
2262	72-73	835	744	4446	1314	931	157		
2263	73-74	658	1152	1002	2418	1370	1134	33	
2282	74-75	1631	1621	16	9497	1537	1268	928	218
2283	75-76	1398	2297	55	5245	1225	1340	81	359
2284	76-77	1751	3966	284	3540	1276	1490	66	417
2285	77-78	2507	3845	186	2542	1224	1485	125	554
2286	78-79	2044	3815	3	3186	1130	1172	37	878
2287	79-80	2199	5124	3	2490	1195	1054	145	636
2288	80-81	2002	5260	280	2077	1186	1128	241	569
2289	81-82	2456	6083	2	2354	1195	771	84	487

Tabel 5: Uitgaven per post in daelders

Nr.	Jaar	1e	2e (Ordonantien)	3e (Verhael)	4e (Allerlei)	5e (Gagien)	6e (Reparatien)	7e (Baedeloorn)	8e (Gag. Domestijquen)
2252	62-63	2378	10706	69	2102	3039	1836		
2253	63-64	2679	15069	338	1575	3053	914		
2254	64-65	2160	11802	668	2361	2949	1085		
2255	65-66	2408	9401	1790	1371	2900	635		
2256	66-67	1985	9213	182	2294	2813	1184		
2257	67-68	1979	10602	462	3792	2931	507	107	
2258	68-69	1575	9500	326	5099	3158	1586	86	
2259	69-70	1854	4472	156	1166	2181	584	63	
2260	70-71	1728	4767		3437	5388		78	
2261	71-72	3624	3978	575	2189	2550	719	65	
2262	72-73	1253	1116	6669	1971	1397	236		
2263	73-74	987	1728	1503	3627	2055	1701	50	
2282	74-75	2447	2432	24	14246	2306	1902	1392	327
2283	75-76	2097	3446	83	7868	1838	2010	122	539
2284	76-77	2627	5949	426	5310	1914	2235	99	626
2285	77-78	3761	5768	279	3813	1836	2228	188	831
2286	78-79	3066	5723	5	4779	1695	1758	56	1317
2287	79-80	3299	7686	5	3735	1793	1581	218	954
2288	80-81	3003	7890	420	3116	1779	1692	362	854
2289	81-82	3684	9125	3	3531	1793	1157	126	731

Tabel 6: Uitgaven per post in guldens

Nr.	Jaar	1e	2e (Ordonantien)	3e (Verhael)	4e (Allerlei)	5e (Gagien)	6e (Reparatien)	7e (Baedeloorn)	8e (Gag. Domestijquien)
2252	62-63	100	100	100	100	100	100	0	0
2253	63-64	113	141	489	75	100	50	0	0
2254	64-65	91	110	967	112	97	59	0	0
2255	65-66	101	88	2593	65	95	35	0	0
2256	66-67	83	86	263	109	93	64	0	0
2257	67-68	83	99	670	180	96	28	100	0
2258	68-69	66	89	472	243	104	86	80	0
2259	69-70	78	42	226	55	72	32	59	0
2260	70-71	73	45	0	164	177	0	73	0
2261	71-72	152	37	833	104	84	39	61	0
2262	72-73	53	10	9665	94	46	13	0	0
2263	73-74	42	16	2178	173	68	93	46	0
2282	74-75	103	23	35	678	76	104	1307	100
2283	75-76	88	32	120	374	60	109	114	165
2284	76-77	110	56	617	253	63	122	93	191
2285	77-78	158	54	404	181	60	121	176	254
2286	78-79	129	53	7	227	56	96	52	403
2287	79-80	139	72	7	178	59	86	204	292
2288	80-81	126	74	609	148	59	92	339	261
2289	81-82	155	85	4	168	59	63	118	223

Tabel 7: Uitgaven in indexcijfers

Nr.	Jaar	1	2	3	4	5	6	7	8	8A	8B	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
2252	62-63	1317	355	3860	685	0	839	80	714			176	1203	128	2531	118	2024			14	297
2253	63-64	1624	507	4097	955	7	939	80	761			176	1203	125	1937	151	2422			14	1680
2254	64-65	1626	545	4114	955	7	939	80	711			186	1668	121	1063	67	1597			14	538
2255	65-66	1624	545	3891	971	13	939	80	727	433	294	186	1668	143	1290	89	1819	163		14	256
2256	66-67	1599	505	3897	971	12	939	80	663	434	229	185	1668	145	809	17	746	211		14	121
2257	67-68	1622	505	3949	971	13	939	80	626	434	192	185	1668	129	1061	82	1728	211	185	14	215
2258	68-69	1609	501	3895	971	13	939	80	556	434	122	185	1449	147	859	98	932	211	267	14	131
2259	69-70	1038	357	3016	723	0	790	69	430	278	152	190	1449	131	828	126	778	212	267	14	1268
2260	70-71	1131	357	2837	686	0	782	69	497	278	219	162	1353	98	940	94	3083	337	267	14	252
2261	71-72	1086	357	2838	713	7	790	69	449	279	170	132	1173	142	829	89	1146	205	151	14	338
2262	72-73	1103	357	2706	713	7	790	69	447	279	168	178	1173	112	729	24	1359	205	155	14	163
2263	73-74	982	314	2635	570	7	807	69	559	278	281	178	1173	77	884	20	710	161	181	97	332
2282	74-75	1046	314	2740	595	7	770	69	516	278	238	181	1173	78	616	18	3978	161	181		3153
2283	75-76	740	268	2658	633	9	738	69	595	250	345	155	1173	83	875	24	2279	124	181		1216
2284	76-77	741	268	2668	630	9	738	69	627	250	377	155	1227	88	1249	40	2829	124	180		538
2285	77-78	625	284	2598	630	9	738	69	518	250	268	155	1227	89	1116	40	3840	124	162		441
2286	78-79	563	284	2541	625	9	738	69	445	250	195	155	1227	88	666	40	3195	124	154		230
2287	79-80	579	268	2568	625	9	738	69	500	250	250	155	1227	104	770	54	5079	130	145		249
2288	80-81	568	268	2521	625	9	738	69	444	250	194	155	1272	129	533	65	3281	124	144		274
2289	81-82	547	251	2240	633	7	688	59	430	227	203	159	1227	93	555	75	4891	112	132		1292

Tabel 8 Ontvangsten per post in Daelders

Nr.	Jaar	1	2	3	4	5	6	7	8	8A	8B	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
2252	62-63	1976	533	5790	1028	0	1259	120	1071			264	1805	192	3797	177	3036	0	0	21	446
2253	63-64	2436	761	6146	1433	11	1409	120	1142			264	1805	188	2906	227	3633	0	0	21	2520
2254	64-65	2439	818	6171	1433	11	1409	120	1067			279	2502	182	1595	101	2396	0	0	21	807
2255	65-66	2436	818	5837	1457	20	1409	120	1091	650	441	279	2502	215	1935	134	2729	245	0	21	384
2256	66-67	2399	758	5846	1457	18	1409	120	995	651	344	278	2502	218	1214	26	1119	317	0	21	182
2257	67-68	2433	758	5924	1457	20	1409	120	939	651	288	278	2502	194	1592	123	2592	317	278	21	323
2258	68-69	2414	752	5843	1457	20	1409	120	834	651	183	278	2174	221	1289	147	1398	317	401	21	197
2259	69-70	1557	536	4524	1085	0	1185	104	645	417	228	285	2174	197	1242	189	1167	318	401	21	1902
2260	70-71	1697	536	4256	1029	0	1173	104	746	417	329	243	2030	147	1410	141	4625	506	401	21	378
2261	71-72	1629	536	4257	1070	11	1185	104	674	419	255	198	1760	213	1244	134	1719	308	227	21	507
2262	72-73	1655	536	4059	1070	11	1185	104	671	419	252	267	1760	168	1094	36	2039	308	233	21	245
2263	73-74	1473	471	3953	855	11	1211	104	839	417	422	267	1760	116	1326	30	1065	242	272	146	498
2282	74-75	1569	471	4110	893	11	1155	104	774	417	357	272	1760	117	924	27	5967	242	272	0	4730
2283	75-76	1110	402	3987	950	14	1107	104	893	375	518	233	1760	125	1313	36	3419	186	272	0	1824
2284	76-77	1112	402	4002	945	14	1107	104	941	375	566	233	1841	132	1874	60	4244	186	270	0	807
2285	77-78	938	426	3897	945	14	1107	104	777	375	402	233	1841	134	1674	60	5760	186	243	0	662
2286	78-79	845	426	3812	938	14	1107	104	668	375	293	233	1841	132	999	60	4793	186	231	0	345
2287	79-80	869	402	3852	938	14	1107	104	750	375	375	233	1841	156	1155	81	7619	195	218	0	374
2288	80-81	852	402	3782	938	14	1107	104	666	375	291	233	1908	194	800	98	4922	186	216	0	411
2289	81-82	821	377	3360	950	11	1032	89	645	341	305	239	1841	140	833	113	7337	168	198	0	1938

Tabel 9 Ontvangsten per post in guldens

Nr.	Jaar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
2252	62-63	100	100	100	100	0	100	100	100	100	100	100	100	100	100	0	0	100	100
2253	63-64	123	143	106	139	100	112	100	107	100	100	98	77	128	120	0	0	100	566
2254	64-65	123	154	107	139	100	112	100	100	106	139	95	42	57	79	0	0	100	181
2255	65-66	123	154	101	142	186	112	100	102	106	139	112	51	75	90	100	0	100	86
2256	66-67	121	142	101	142	171	112	100	93	105	139	113	32	14	37	129	0	100	41
2257	67-68	123	142	102	142	186	112	100	88	105	139	101	42	69	85	129	100	100	72
2258	68-69	122	141	101	142	186	112	100	78	105	120	115	34	83	46	129	144	100	44
2259	69-70	79	101	78	106	0	94	86	60	108	120	102	33	107	38	130	144	100	427
2260	70-71	86	101	73	100	0	93	86	70	92	112	77	37	80	152	207	144	100	85
2261	71-72	82	101	74	104	100	94	86	63	75	98	111	33	75	57	126	82	100	114
2262	72-73	84	101	70	104	100	94	86	63	101	98	88	29	20	67	126	84	100	55
2263	73-74	75	88	68	83	100	96	86	78	101	98	60	35	17	35	99	98	693	112
2282	74-75	79	88	71	87	100	92	86	72	103	98	61	24	15	197	99	98	0	1062
2283	75-76	56	75	69	92	129	88	86	83	88	98	65	35	20	113	76	98	0	409
2284	76-77	56	75	69	92	129	88	86	88	88	102	69	49	34	140	76	97	0	181
2285	77-78	47	80	67	92	129	88	86	73	88	102	70	44	34	190	76	88	0	148
2286	78-79	43	80	66	91	129	88	86	62	88	102	69	26	34	158	76	83	0	77
2287	79-80	44	75	67	91	129	88	86	70	88	102	81	30	46	251	80	78	0	84
2288	80-81	43	75	65	91	129	88	86	62	88	106	101	21	55	162	76	78	0	92
2289	81-82	42	71	58	92	100	82	74	60	90	102	73	22	64	242	69	71	0	435

Tabel 10 Ontvangsten per post in indexcijfers